

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

«Η εκπαίδευση στην αρχαία Ελλάδα και πώς αυτή αντικατοπτρίζεται στην αρχαία ελληνική τραγωδία»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Αδαμαντίας Θ. Κακριδώνη

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
2017

Επιβλέπων Καθηγητής: Μαρκαντώνας Ανδρέας, Αναπληρωτής καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες : Καραβάς Ορέστης, Επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

: Μανακίδου Φλώρα, καθηγήτρια Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

Καλαμάτα, Οκτώβριος 2017

«Στους μαθητές μου, που καθημερινά με κάνουν καλύτερο άνθρωπο...»

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	6
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο	16
«Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ».....	16
1.1 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 5 ^ο - 4 ^ο ΑΙΩΝΑ Π.Χ.....	16
1.2 Η «ΚΛΑΣΙΚΗ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΑΙ ΘΗΛΕΩΝ	29
1.3 Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο	34
«Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»	34
2.1 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΠΑΡΤΗ.....	34
2.2 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ.....	39
2.3 Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ.....	41
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο	43
«Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ»	43
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο	446
4.1 «Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟ ΕΡΓΟ «ΦΙΛΟΚΤΗΤΗΣ» ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ».....	46
4.2 «Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟ ΕΡΓΟ «ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ» ΤΟΥ ΕΥΡΠΙΔΗ»	67
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	83
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	85

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο φοίτησής μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία»-με κατεύθυνση την «Αρχαία Ελληνική Φιλολογία».

Στη συγκεκριμένη εργασία αποφάσισα να ασχοληθώ με το μείζον θέμα της εκπαίδευσης λόγω του υπέρμετρου θαυμασμού μου για αυτήν και της μεγάλης μου αγάπης απέναντι στα μικρά πλάσματα που πασχίζουν καθημερινά να μάθουν νέα πράγματα για τη ζωή, να εξηγήσουν τον κόσμο στον οποίο βρίσκονται, να αποκτήσουν τις προδιαγραφές που θα τα καταστήσουν άξια να αντιμετωπίσουν την κοινωνία, να γίνουν ολοκληρωμένες προσωπικότητες και να προσφέρουν στον κόσμο το δικό τους στίγμα, ώστε να τον αλλάξουν προς το καλύτερο. Θεωρώ πως η παιδεία είναι μείζονος σημασίας διότι δίνει απλόχερα στον άνθρωπο κάθε είδους αρετή που είναι απαραίτητη να αποκτή, ώστε να οδηγήσει την ανθρωπότητα σε ένα άλλο υψηλότερο επίπεδο. Ο άνθρωπος που έχει λάβει την παιδεία, ο μορφωμένος άνθρωπος, έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει ορθές κοινωνίες, να απομακρύνει πάσης φύσεως αδικία και με όπλο του την «αρετή» να δημιουργήσει έναν ήρεμο και ομορφότερο κόσμο. Η εκπαίδευση επίσης, είναι ικανή να ενισχύσει το πνεύμα του ατόμου και να το οδηγήσει στην αναγκαία ωρίμανση. Επιπλέον μπορεί να σταθεροποιήσει το ηθικό του υπόβαθρο, με αποτέλεσμα να κοινωνικοποιηθεί ορθά και έτσι να καλλιεργηθεί η αισθητική και ψυχική του ευαισθησία.

Τι είναι όμως η παιδεία και κατ' επέκταση η εκπαίδευση ; Πώς ξεκίνησε; Πώς επηρέασε τη λογοτεχνία; Πώς έφτασε έως τις μέρες μας; Αυτά είναι κάποια ερωτήματα τα οποία θα αναλυθούν σε αυτήν την εργασία. Ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός-τον οποίο εξίσου θαυμάζω- κρύβει την απάντηση αυτών των ερωτημάτων. Αυτός ο πολιτισμός είναι η πηγή όχι μόνο της εκπαίδευσης αλλά και πολλών επιστημών που μετάλλαξαν ολόκληρη την ανθρωπότητα. Η λέξη πολιτισμός γεννήθηκε από την εκπαίδευση και συγκεκριμένα από την αρχαία Ελλάδα, **η οποία** υπήρξε ένας εκπαιδευτής ολόκληρου του κόσμου. Τα διανοητικά, αισθητικά και πολιτικά επιτεύγματά της μαγεύουν εδώ και αιώνες όλους τους πολιτισμούς, και η εκπαίδευση συνδέεται άρρηκτα με κάθε είδους πολιτισμική ανάπτυξη που επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη ενός δυναμικού πολιτιστικού συνεχούς, που συνδέει το παρελθόν με το μέλλον.

Όσον αφορά τη δομή της εργασίας, αυτή αποτελείται από πέντε μέρη. Αρχικά στην εισαγωγή αναφέρομαι στην εκπαίδευση της αρχαίας Ελλάδας γενικότερα, στο πρώτο κεφάλαιο εμβαθύνω περιγράφοντας πως εκπαιδεύονταν τα κορίτσια και τα αγόρια στην αρχαία Αθήνα και στο δεύτερο στη Σπάρτη και στη Μυτιλήνη, το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την εμφάνιση της παιδείας μέσα στην τραγωδία και στο τέταρτο αναφέρονται παραδείγματα της εκπαίδευσης στην τραγωδία και ειδικότερα στα δραματικά έργα «Φιλοκτήτης» του Σοφοκλή και «Ιππόλυτος» του Ευριπίδη.

Εν κατακλείδι, θα ήθελα να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον κύριο Ανδρέα Μαρκαντωνάτο, αναπληρωτή καθηγητή του πανεπιστημίου Πελοποννήσου για την πολύτιμη βοήθεια που μου παρείχε κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής μου εργασίας, καθώς και την κυρία Κάτσου Γεωργία και τον κύριο Ψιλλούδη Ιωάννη για την σημαντική βοήθειά τους στην εύρεση της βιβλιογραφίας. Επιπλέον, ευχαριστώ και τους γονείς μου για τη στήριξή τους κατά την διεκπεραίωση της παρούσας εργασίας, αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια των Μεταπτυχιακών μου σπουδών. Τέλος, επιθυμώ να σημειώσω πως η έρευνα αυτή με ώθησε στην περαιτέρω εμβάθυνση και κατανόηση των θεμελίων της τόσο σπουδαίας παιδαγωγικής επιστήμης.

Κακριδώνη Αδαμαντία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εκινώντας, θεωρώ πως είναι αναγκαίο να διευκρινιστούν ορισμένοι όροι, όπως είναι διαμορφωμένοι σήμερα, που αποτελούν το υπόβαθρο της συγκεκριμένης εργασίας και που ουσιαστικά εμφανίστηκαν ως «πρακτικές έννοιες» -καθώς ως όροι καθιερώθηκαν αργότερα- στην Αρχαία Ελλάδα και εξακολουθούν έως τις μέρες μας να έχουν μέγιστη σημασία εκεί όπου νοείται ανθρώπινος πολιτισμός.

Καταρχάς, ο όρος «*παιδεία*» προέρχεται ετυμολογικά από το ρήμα «*παιδεύω*» το οποίο με τη σειρά του προέρχεται από την αρχαία ελληνική λέξη «*παῖς*» και ορίζεται ως η καλλιέργεια της προσωπικότητας ενός ανθρώπου σε όλους τους τομείς όπως στον πνευματικό, ηθικό και σωματικό και δεύτερον έχει να κάνει με την αγωγή, την κουλτούρα, την μόρφωση και γενικότερα την εκπαίδευση.¹ Η παιδεία ως όρος εμφανίστηκε κατά τον 5^ο αιώνα και εξελίχθηκε ως έννοια κατά τον 4^ο αιώνα και κατά τους ελληνιστικούς και αυτοκρατορικούς χρόνους. Για πρώτη φορά, ο όρος απαντάται στο έργο του Αισχύλου με την έννοια της αγωγής των παιδιών, ενώ αργότερα συνδέθηκε με την ύψιστη ανθρώπινη αρετή και έγινε το σύμβολο της ιδεώδους μορφώσεως του σώματος και της ψυχής, της καλοκαγαθίας, η οποία τώρα περιλαμβάνει και τη μόρφωση του πνεύματος.

Δεύτερον, ο όρος «*αγωγή*» ετυμολογείται από το αρχαίο ελληνικό ρήμα «*ἄγω*» που σημαίνει καθοδηγώ. Η έννοια της αγωγής αφορά είτε τις αλληλεπιδράσεις που δέχεται ο αναπτυσσόμενος άνθρωπος από τις συστηματικές και σκόπιμες ενέργειες των ενηλίκων (γονέων και εκπαιδευτικών), είτε το σύνολο των επιδράσεων που δέχεται από τους ενηλίκους, τους συνομηλίκους ή και από το άψυχο περιβάλλον.² Η αγωγή θεραπεύει την ανθρώπινη κοινότητα και διατηρεί τη διαίωσιση του σωματικού και πνευματικού είδους. Έτσι, ο άνθρωπος μπορεί να μεταδώσει και να διατηρήσει την κοινωνική και πνευματική του ύπαρξη μέσω της βούλησης και της λογικής. Αυτή η σωματική του φύση και οι ιδιότητές της είναι δυνατό να μεταβάλλουν ενσυνείδητα τον τρόπο ανάπτυξής του και να ανέλθουν σε υψηλότερη βαθμίδα επίδοσης. Όταν ο άνθρωπος εκπαιδεύεται προοδευτικά, εσωτερικά και εξωτερικά, εποικοδομεί την άριστη μορφή της ανθρώπινης ύπαρξης. Η φύση του ως όν σωματικό και πνευματικό δημιουργεί τη διατήρηση και τη διαίωσιση της μορφής του και απαιτεί ιδιαίτερες σωματικές και πνευματικές φροντίδες, οι οποίες αποκαλούνται αγωγή. Η αγωγή δεν είναι ατομική υπόθεση αλλά ζήτημα της κοινότητας,

---

¹ Χαραλαμπίκης 2014, 40

² Πυργιωτάκης 2009, 54-58

η οποία μορφώνει «δια άγωγής» τα νέα άτομα, ενώ διέπεται από γραπτούς και άγραφους νόμους και κανόνες, οι οποίοι συνδέουν αυτή και τα μέλη της. Έτσι κάθε άγωγή είναι άμεση επίδραση της ζωντανής συνειδήσεως μιας ανθρώπινης κοινότητας είτε πρόκειται για την οικογένεια , είτε για μια κοινωνική τάξη, είτε για ευρύτερους δεσμούς όπως η φυλή στην αρχαία Ελλάδα ή το κράτος.³

Η άγωγή επίσης, συμμετέχει στη λειτουργία της ανάπτυξης και της ζωής της κοινότητας με τις αλλαγές της, με βάση την εσωτερική δόμηση και την πνευματική της ανάπτυξη στην οποία περιλαμβάνονται και οι αξίες της ζωής του ανθρώπου. Άρα, η ιστορία της άγωγής προσδιορίζεται και από τις μεταβολές των αξιών μιας κοινότητας. Σταθερότητα των ισχυόντων κανόνων σημαίνει στερεότητα των θεμελιωδών αρχών ενός λαού ενώ η διατάραξη των κανόνων δημιουργεί ανασφάλεια και κλονισμό της άγωγής μέχρι πλήρους αδυναμίας της πραγματώσεώς της. Η άγωγή λοιπόν είναι μια λειτουργία της ανθρώπινης κοινωνίας, είναι καθολική και αναγκαία και το περιεχόμενό της είναι ταυτοχρόνως ηθικό και πρακτικό.

Τρίτον, ο όρος «**εκπαίδευση**» προέρχεται από το αρχαίο ελληνικό ρήμα «εκ-παιδεύω» που σημαίνει ανατρέφω από παιδική ηλικία, μορφώνω, διαπαιδαγωγώ και με την ευρεία έννοια περιλαμβάνει όλες τις δραστηριότητες που έχουν σκοπό την επίδραση με συγκεκριμένο τρόπο στη σκέψη, στο χαρακτήρα και στη σωματική άγωγή του ατόμου. Από τεχνικής πλευράς, με τη διαδικασία της εκπαίδευσης αποκτώνται συγκεκριμένες γνώσεις, αναπτύσσονται δεξιότητες και ικανότητες και διαμορφώνονται αξίες (ηθική, ειλικρίνεια, ακεραιότητα χαρακτήρα, αίσθηση του δικαίου, αφοσίωση, επαγγελματισμός, υπευθυνότητα). Η εκπαίδευση γίνεται με βάση συγκεκριμένες μεθόδους σε ένα ειδικά σχεδιασμένο πρόγραμμα, με συγκεκριμένους μαθησιακούς στόχους και είναι οριοθετημένη χρονικά.⁴

Και τέταρτον, ο όρος «**διδασκαλία**»⁵ είναι η εκπαιδευτική διαδικασία που στοχεύει στη μετάδοση γνώσεων από το δάσκαλο στο μαθητή. Ο όρος παράγεται από το ρήμα διδάσκω του οποίου η ρίζα -δα μας παραπέμπει στο ρήμα «δάω» της αρχαίας ελληνικής που σημαίνει μαθαίνω (παίρνω γνώση) και γίνεται αιτιολογικό «διδάσκω» (δίνω γνώση). Επομένως, ο όρος διδασκαλία δηλώνει την διαδικασία ανταλλαγής γνώσης ανάμεσα στο δάσκαλο και στο μαθητή.

Οι γνώσεις μας περί της αρχαίας ελληνικής εκπαίδευσης μας οδηγούν στο μακρινό 14^ο αιώνα π.Χ. στη μινωική Κρήτη, όπου η κεντρική εξουσία της Κνωσού ανέλαβε να

³ Jaeger 1968, 19-20

⁴ Χαραλαμπίκης 2014, 515

⁵ Χαραλαμπίκης 2014, 446

εκπαιδεύσει τις γυναίκες που εργάζονταν υπό την επίβλεψη του ανακτόρου.⁶ Η μαθητεία μάλιστα οργανώθηκε και καταγράφηκε στα ανακτορικά αρχεία και για πρώτη φορά στην ελληνική γλώσσα συναντάμε στη μυκηναϊκή γραφή (Γραμμική Β) το ρήμα διδάσκω στο πλαίσιο οργανωμένης μαθητείας (αν και αφορούσε την υφαντική τέχνη). Ακόμη απαντάται και η λέξη σχολείο, ο χώρος δηλαδή όπου πραγματοποιείται η διδασκαλία και δεν ταυτίζεται με το χώρο εργασίας και διαβίωσης, περιλαμβάνει τον εκπαιδευτή, τον εκπαιδευόμενο, το διδακτικό αντικείμενο και ορίζεται ως ένας ειδικός τόπος για την εκπαίδευση, όπου φοιτούν οι εκπαιδευόμενοι.

Αυτή λοιπόν η συνεπής και συγκροτημένη προσπάθεια μετάδοσης της γνώσης αφορούσε την εκμάθηση της υφαντικής τέχνης και μάλιστα από γυναίκες, οι οποίες μάθαιναν να γνέθουν και να κεντούν. Η εκμάθηση αυτής της τεχνικής δεν γινόταν με παρατήρηση και βοηθητική απασχόληση, αλλά την είχε αναλάβει μια κεντρική διοίκηση από το ανάκτορο, που διαχειριζόταν και τις πρώτες ύλες και τη διακίνηση των προϊόντων, καθώς και το κόστος αυτών. Ακόμη, σύμφωνα με τις μυκηναϊκές πινακίδες είναι σημαντικό να αναφερθεί πως σημειωνόταν κάθε φορά λεπτομερειακά από τους εκπαιδευτές, σε ποιο σημείο βρισκόταν η εκπαίδευσή τους.

Πέρα όμως από την τεχνική πρόωμη εκπαίδευση, η κατεξοχήν εκπαίδευση έχει και αυτή τις ρίζες της στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ο οποίος είναι κυριολεκτικά ο πολιτισμός της παιδείας, έχει συνδεθεί με τη κοινωνική και πολιτιστική ζωή και ουσιαστικά είναι εκείνη που γέννησε την έννοια του πολιτισμού. Οι μαθητές στα αρχαία κλασικά ελληνικά σχολεία σε ολόκληρη την οικουμένη μάθαιναν να διαβάζουν και να γράφουν με τους στίχους της Ιλιάδας και της Οδύσσειας έως και το τέλος της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας και αυτά τα έργα δεν έχουν πάψει να διδάσκονται έως και σήμερα στα σχολεία.⁷ Ο Πλάτων στο έργο του «Πολιτεία» (606e) παραδέχεται πως ο Όμηρος είναι ο εκπαιδευτής της Ελλάδας και πως σχετικά με την κυβέρνηση, την παιδεία των ανθρώπων και γενικότερα τον βίο τους αξίζει να στηρίζονται σε αυτόν και να τον μελετούν.

“οὐκοῦν, εἶπον, ὦ Γλαῦκων, ὅταν Ὀμήρου ἐπαινέταις ἐντύχης λέγουσιν ὡς τὴν Ἑλλάδα πεπαίδευκεν οὗτος ὁ ποιητὴς καὶ πρὸς διοίκησιν τε καὶ παιδείαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἄξιός ἀναλαβόντι μανθάνειν τε καὶ κατὰ τοῦτον τὸν ποιητὴν πάντα τὸν αὐτοῦ βίον κατασκευασάμενον ζῆν”

«Λοιπόν, φίλε μου Γλαύκων, όταν τύχει ν' ακούσεις τους θαυμαστές του Ομήρου να λένε ότι ο ποιητής αυτός έχει εκπαιδεύσει την Ελλάδα και ότι αξίζει να τον πάρεις για να σου μάθει πώς να κυβερνάς και να εξευγενίζεις ανθρώπινα πράγματα, και να

⁶ Κυρτάτας-Μπάλλα 1999, 13-18

⁷ Legras 2005, 15-18

συμμορφώσεις όλο σου τον βίο κατά τα υποδείγματα τούτου του ποιητή» (Πλάτωνος Πολιτεία 606e, Μετάφραση Ι.Γρυπάρης)

Οι πρώτες παιδαγωγικές σκέψεις προέκυψαν από τη φιλοσοφική θεώρηση του προβλήματος της αγωγής και οι πρώτες αναζητήσεις για το πώς θα πρέπει να διαπαιδαγωγείται ο άνθρωπος απασχόλησαν κυρίως του φιλοσόφους 2.500 χρόνια πριν.⁸ Ειδικότερα, ο Πλάτων ορίζει την Παιδεία ως την τέχνη εκείνη που μεταστρέφει την ψυχή από την περιοχή του γίνεσθαι, δηλαδή τη δημιουργία ολόκληρη που βρίσκεται σε συνεχή κίνηση και δράση στην περιοχή του Όντος, του ίδιου δηλαδή του Δημιουργού που απλώς θεάται, παρατηρεί τις διεργασίες της και τις στηρίζει με την ακινησία του. Επίσης αναφέρει πως ξεκινώντας από μια δίκαιη πολιτεία, με την κατάλληλη παιδεία, διαπλάθει κανείς όχι μόνο δίκαιους αλλά και εν δυνάμει σοφούς ανθρώπους (Πολιτεία, 441e-443).

Στην αρχαία Ελλάδα πριν τον 7^ο αιώνα π.Χ. η ποίηση ήταν ένα σημαντικό στοιχείο της σχολικής παιδείας και οι δάσκαλοι συγκέντρωναν πάντα το υλικό που χρησιμοποιούσαν για να ικανοποιήσουν τη φιλομάθεια των μαθητών τους. Επίσης εκείνη την περίοδο η Αθήνα ήταν κατοικημένη από ελληνικά φύλα μισάγριων πολεμιστών που βρίσκονταν σε αέναη σύγκρουση με τους γείτονές τους, οπότε δινόταν στα παιδιά ενός είδους στρατιωτικής εκπαίδευσης, ώστε να είναι προετοιμασμένα να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους. Αργότερα μας είναι γνωστό πως ο Όμηρος κατείχε την πρώτιστη θέση στην εκπαίδευση και οι συνήθειες πρακτικές εκείνης της εποχής που είναι πιθανό πως χρησιμοποιούσαν στα «σχολεία» ήταν η εξήγηση των σπάνιων και δυσνόητων λέξεων με τη βοήθεια συνωνύμων. Επίσης πιθανολογείται πως η επινόηση της αλληγορικής ερμηνείας του ομηρικού έργου από το Θεαγένη το Ρήγιο, συνεπάγεται από το γεγονός πως οι δάσκαλοι συνάντησαν δυσκολίες στο να εξηγήσουν ικανοποιητικά στους νεαρούς μαθητές σκηνές του Ομήρου, όπως την ιστορία του Άρη και της Αφροδίτης στην 8^η ραψωδία και θεώρησαν πως η αλληγορική ερμηνεία προσφέρει τη δυνατότητα να υποστηρίξουν την άποψη ότι ο Όμηρος περιέχει υποθήκες που σχετίζονται με ηθικά ζητήματα των ανθρώπων.⁹

Τα δύο ομηρικά ποιήματα λοιπόν, η Ιλιάδα και η Οδύσσεια αποτελούν τη βάση της παιδείας και ο Όμηρος θεωρείτο ως ο μέγιστος δημιουργός και διδάσκαλος ολόκληρης της ανθρωπότητας και διαμορφωτής της ελληνικής ζωής και του ελληνικού χαρακτήρα. Οι ηθικές και οι θρησκευτικές αξίες που μεταδίδουν τα έπη, τα κοινωνικά και πολιτιστικά πρότυπα που παρουσιάζουν και οι ηρωικές αξίες αριστοκρατικού ιδεώδους

---

⁸ Πυργιωτάκης 2009, 70-71

⁹ Nesselrath 2005, 89-90

που προβάλλουν έχουν επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό ολόκληρο τον κόσμο από την αρχαιότητα έως και σήμερα, όσον αφορά την εκπαίδευση και κατ' επέκταση τη λογοτεχνία και τις τέχνες. Η ανάδειξη της ηρωικής ηθικής των δυο ποιημάτων αποφαίνεται στο ότι ο ήρωας θα πρέπει να σέβεται τις αξίες της κοινωνικής ομάδας στην οποία έχει ενσωματωθεί και να επαγρυπνεί προκειμένου να τηρείται η ισορροπία μεταξύ τους. Αυτό το ιδεώδες δώρου-αντίδωρου αποτελεί πρότυπο για τους αναγνώστες του έργου. Επιπλέον, οι έλληνες δάσκαλοι της κλασικής περιόδου -αλλά και της ελληνιστικής- επέμεναν ιδιαίτερα στον Όμηρο, διότι ήταν το κατάλληλο εκπαιδευτικό εγχειρίδιο το οποίο θα μπορούσε να εξυπηρετήσει τους ηθικούς στόχους τους και να τους μεταβιβάσει στις γενεές των νεαρών Ελλήνων. Η Ιλιάδα είναι το κατεξοχήν εγχειρίδιο μελέτης και ακολουθεί η Οδύσεια, όπως και οι μετέπειτα Ομηρικοί ύμνοι, που συνέθεσαν ομηρίζοντες ποιητές. Στα δυο έπη ζωγραφίζεται ένας ηρωικός και πολεμικός κόσμος του οποίου προβαλλόμενο ιδανικό είναι η αριστεία. Στοχάζεται για τον πόλεμο και την ειρήνη, τη δόξα και το μυστήριο, τη βία των παθών, τη δύναμη της φιλίας την εκδίκηση και τη συγγνώμη και καθίστανται πρότυπα συζυγικής αγάπης, οικογένειας και φιλίας. Ο Όμηρος είναι ο συγγραφέας που χρησιμοποιούνταν σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, όπου οι δάσκαλοι της εποχής έβαζαν τους μαθητές τους να μελετούν το ομηρικό λεξιλόγιο αλλά και αποσπάσματα από το έργο του. Έτσι λοιπόν συμπεραίνουμε, πως η επίδραση του Ομήρου στην εκπαίδευση είναι ανυπολόγιστη εφόσον υπήρξε ο παιδαγωγός τη Ελλάδος από τη στιγμή που δημιουργήθηκε.

Η αρχαία σκέψη δεν έπαψε να γαλουχείται από τα δυο αυτά ποιήματα. Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν πως για την εκπαίδευση ενός παιδιού αρκούσε να πάρουν τον Όμηρο, να τον μελετήσουν και να ρυθμίσουν με βάση τις διδαχές του τη συμπεριφορά του. Θεωρούσαν πως είναι η αρχή, η μέση και το τέλος για κάθε παιδί ακόμα και για έναν μεγαλύτερο, έναν ενήλικα ή έναν γέροντα. Αλλά και για τους σοφιστές ο Όμηρος ήταν ο πρώτος σοφός και η πηγή κάθε γνώσης πόσο μάλλον και η πηγή έμπνευσης για νέα λογοτεχνικά έργα.¹⁰

Επιπλέον, οι ιδέες της ομηρικής εποχής πέτυχαν τη μεγαλύτερη διάρκεια και μια εκπαιδευτική επίδραση από οποιαδήποτε άλλη ιδέα κάθε άλλης εποχής. Η αριστοκρατία που προβάλλεται στα έργα με τις ευγενικές παραδόσεις και τα πρότυπά της είναι η εικόνα του ιπποτικού κόσμου και παράλληλα κάτι περισσότερο από τη φυσική αντανάκλαση την πραγματικότητα στη τέχνη. Η πνευματική πνοή της Ιλιάδας είναι το πάθος και το ηρωικό τέλος του ανθρώπινου αγώνα, ενώ η Οδύσεια εμπνέεται από τον ανθρώπινο χαρακτήρα όπως παρουσιάζεται στην αριστοκρατική παιδεία και στην ηθική. Αυτή η κοινωνική πραγματικότητα λοιπόν που παρουσιάζεται στα δυο αυτά έργα

---

¹⁰ Said ,Trede, Le Boulluec 2001, 64-66

μετατράπηκε ως ιδανική βάση της παιδείας. Το ομηρικό έργο επίσης, περιλαμβάνει μια φιλοσοφία που κατανοεί την ανθρώπινη φύση και τους νόμους που τη διέπουν και παράλληλα βλέπει και κρίνει κάθε ουσιαστικό παράγοντα της ανθρώπινης ζωής. Ακόμη, μελετά κάθε γεγονός και κάθε χαρακτήρα κάτω από το φάσμα της καθολικής γνώσης και της πραγματικής αλήθειας. Η αγάπη της ποίησης για τα γνωμικά αποφθέγματα, η τάση της να εκτιμά κάθε γεγονός με βάση ένα γενικό πρότυπο, η συχνή χρήση παραδοσιακών παραδειγμάτων ως γενικών τύπων και ιδανικών ξεκινούν από τον Όμηρο.

Επιπρόσθετα, είναι σημαντικό να αναφερθεί πως η ανακάλυψη της γραφής, δηλαδή η απόδοση του προφορικού λόγου με γραφικά σύμβολα είναι μια μεγάλη πολιτισμική επανάσταση και έχει σαφώς συμβάλει στην εξέλιξη της εκπαίδευσης, καθώς άλλαξε ριζικά την ζωή των ανθρώπων, εφόσον μέχρι τότε υπήρχε ως μοναδικό μέσο για την ανταλλαγή των σκέψεων και των γνώσεων και τη διαιώνιση των παραδόσεων η προφορική επικοινωνία, η ομιλία, με βοηθητικό στοιχείο της τη μνήμη. Επιπλέον, η γραφή επέφερε αναδιάταξη στη χρήση ορισμένων οργάνων του εγκεφάλου, αφού για να απορροφήσει τις πληροφορίες κανείς, κινητοποιούσε ένα αισθητήριο όργανο, την ακοή, ενώ η εμφάνιση του γραπτού λόγου έβαλε σε ενέργεια την όραση.¹¹

Η γραφή είναι ένα πολύ νέο επικοινωνιακό μέσο αφού δεν ξεπερνάει τα έξι χιλιάδες χρόνια, έναντι του ενός εκατομμυρίων χρόνων που όπως υπολογίζεται υπάρχουν άνθρωποι στον πλανήτη μας. Είναι ακόμη ένα ισχυρό μέσο για την υποβοήθηση της μνήμης, αφού ο άνθρωπος του προφορικού λόγου δεν έπρεπε να ξεχάσει οτιδήποτε από όσα διδασκόταν γιατί θα ήταν μοιραίο για αυτόν. Η διδασκαλία πριν την ανακάλυψη της γραφής ήταν απρογραμματίστη και ασύνειδη. Ο πατέρας στα παιδιά του και ο πρεσβύτερος στους νεότερους μεταβίβαζαν σκόρπιες πληροφορίες, πρακτικές γνώσεις, προσωπικές εμπειρίες, φυλετικά ήθη και έθιμα, παραδόσεις και ιστορικά στοιχεία της φυλής τους. Όλα αυτά ήρθε να ανατρέψει η εισαγωγή της γραφής περιορίζοντας το ρόλο της προφορικής παράδοσης.

Η εν λόγω παιδεία στηρίζεται στο γραπτό λόγο και όχι στον προφορικό. Οι γονείς προσπαθούν να δώσουν στο παιδί τους μια οικιακή εκπαίδευση τη λεγόμενη ανατροφή ή αγωγή όπως την ονόμαζαν οι αρχαίοι Έλληνες, που ήταν προφορική, αλλά από τη στιγμή που ξεκινάει το σχολείο ξεκινά και η παιδεία του. «Ο πολιτισμός» άλλωστε «έχει πατέρα το γραπτό λόγο, του οποίου η κόρη είναι η παιδεία» και στις κοινότητες του προφορικού λόγου η διδασκαλία εμπίπτει στην έννοια της αγωγής, ενώ στις κοινωνίες του γραπτού λόγου μπορεί να υπάρξει παιδεία. Από τότε λοιπόν που επινοήθηκαν και λειτούργησαν

---

¹¹ Καρζής 1997, 99-105

σαν πολιτισμικές ρίζες τα γράμματα του αλφαβήτου οδηγούν τον άνθρωπο σε ένα άλλο εκπαιδευτικό επίπεδο.

«Μόνο χάρη στα γράμματα οι νεκροί μνημονεύονται από τους ζωντανούς και άνθρωποι που χωρίζονται από μεγάλες αποστάσεις συνομιλούν με τις επιστολές, σα να είναι ο ένας δίπλα στον άλλο. Και στον πόλεμο, όταν συνομολογούνται συνθήκες μεταξύ εθνών, η μεταξύ βασιλέων, τη μεγαλύτερη εγγύηση πως οι συμφωνίες θα τηρηθούν την παρέχει η αδιάφραστη ασφάλεια των γραμμάτων. Γενικά, μόνο τα γράμματα είναι που διασώζουν τα αποφθέγματα των σοφών και τους χρησμούς των θεών, μόνο αυτά διατηρούν και τη φιλοσοφία και κάθε είδους μόρφωση, παραδίδοντας τα στους μεταγενέστερους, στον αιώνα τον άπαντα»

(Διόδωρος ο Σικελιώτης IB'13,1-3, Μετάφραση Γ. Γιατρομανωλάκης)

Από τότε που πρωτοεμφανίστηκε η γραφή λοιπόν, αποτέλεσε μια αδήριτη ανάγκη για όλους, ισχυρούς και αδύνατους. Θεμελιώθηκε και λειτούργησε σαν μέρος της ζωής τους κι όποιος την κατείχε, αν ήταν αδύνατος γινόταν ισχυρός και αν ήταν ισχυρός γινόταν ισχυρότερος. Όλοι τη ατένιζαν με δέος και υποκλίνονταν μπροστά στη μυστηριακή της δύναμη. Τα αποτελέσματα της εγγράμματης επανάστασης ήταν να γίνει ευκολότερη η έκθεση της σύνθετης, αφαιρετικής σκέψης, η επινόηση ενός τεχνικού λεξιλογίου για την περιγραφή των φαινομένων, συμπεριλαμβανομένου του λόγου, η μεταγραφή και η αναθεώρηση ως τμήμα της σύνθεσης, η εξέλιξη του περιοδικού ύφους, του γρανίματος δηλαδή σε μακρές, σύνθετες περιόδους όχι εύκολα κατανοητές με την πρώτη ανάγνωση. Πλέον υπήρχε η δυνατότητα τα κείμενα να μελετηθούν, να ξαναδιαβαστούν και να επικριθούν.

Αρχικά την γραφή την κατείχαν ελάχιστοι άνθρωποι, οι οποίοι αποτύπωναν τις σκέψεις τους σε πέτρες σε πηλό σε κερί και σε πάπυρο. Αργότερα οι λεγόμενοι γραφείς σταδιοδρομούσαν σαν ανώτεροι υπάλληλοι του διοικητικού μηχανισμού τηρώντας κρατικά και ιστορικά αρχεία και καταγράφοντας βασιλικούς θριάμβους, ενώ άλλοι προσέφεραν τις γνώσεις τους και τις υπηρεσίες τους, για να αποκτήσουν τα προς το ζην σαν αποθηκάριοι καταχωρίζοντας σε αρχέγονα βιβλία αποθήκης τα εισερχόμενα και εξαγόμενα προϊόντα των αγροτοπαραγωγών. Έπειτα οι καλούμενοι ιερείς υιοθέτησαν τη γραφή -αν και μέχρι τότε ορκισμένοι εχθροί της- και έγιναν οι αποκλειστικοί χορηγοί της παιδείας -για ένα διάστημα, αφού η γραφή ξεχύθηκε σε όλο τον κόσμο -παραδίδοντας μαθήματα με σκοπό την απόκτηση μόρφωσης από ελάχιστους ανθρώπους, οι οποίοι στελέχωναν τον κρατικό μηχανισμό και την κοσμική εξουσία. Η ιερατική εκπαίδευση πραγματοποιούνταν σε ναούς για παιδιά και των δύο φύλων.¹²

---

¹² Καρζής 1997, 121-140

Όσον αφορά τα υλικά της γραφής, στα αρχαία ελληνικά σχολεία χρησιμοποιούνταν το όστρακον, ένα θραύσμα ενός πήλινου αγγείου, κυρίως από τους φτωχότερους μαθητές. Στην αρχαία Αθήνα το πιο συνηθισμένο υλικό γραφής ήταν μια ξύλινη πλάκα, η πινακίδα με επίστρωση κεριού στη μια πλευρά της, όπου ο μαθητής χάραζε τα γράμματα και τους αριθμούς με μια γραφίδα. Άλλα υλικά ήταν οι πλάκες από σχιστόλιθο ή ορείχαλκο και φύλλα από μόλυβδο, υλικό που χρησιμοποιείται μέχρι και σήμερα στα μαθητικά μολύβια. Οι πλούσιοι μόνο είχαν τη δυνατότητα χρήσης του ακριβού αιγυπτιακού παπύρου.

Ακόμη είναι αξιοσημείωτο, πώς ο ελληνικός πολιτισμός κατάφερε να θέσει τα θεμέλια της εκπαίδευσης και να τη διαδώσει σε όλο τον κόσμο. Όποτε οι έλληνες απογοητεύονταν από τα εδάφη τους ή αδυνατούσαν να αποκρούσουν τους επιδρομείς μια διέξοδος από τη φτώχεια και τον κίνδυνο ήταν η μετανάστευση και η δημιουργία αποικιών σε πολλές περιοχές της Δύσης. Αυτές οι αποικίες εξελίχθηκαν σε σημαντικά κέντρα παιδείας, πνεύματος και τέχνης, διαδίδοντας κι επιβάλλοντας τον ελληνικό πολιτισμό. Οι έλληνες αρχικά προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν φυσικά φαινόμενα με τη βοήθεια του μύθου και της φαντασίας, που την αναβάθμιζαν σε θρησκεία ψάχνοντας και ανακαλύπτοντας αόρατες δυνάμεις με ανθρώπινα ή ζωικά πρόσωπα. Στην συνέχεια πέρασαν από το μύθο στη πραγματικότητα και εγκατέλειψαν την ερμηνεία φυσικών φαινομένων προσπαθώντας να δώσουν κατανοητές αρχές και έτσι κατάφεραν να γίνουν πρωτεργάτες των μαθηματικών, της αστρονομίας, της φυσικής, της γεωγραφίας, της ιστορίας και της φιλοσοφίας αργότερα (5^{ος} αιώνας π.Χ.).¹³

Οι λεγόμενοι πεπαιδευμένοι ήταν συγχρόνως και φιλόσοφοι και επιστήμονες αλλά και ποιητές αφού τα πρώτα φιλοσοφικά συγγράμματα ήταν γραμμένα σε στίχους.¹⁴ Τα πιο ξακουστά ονόματα εκείνης της εποχής που έγιναν σεβαστότερα ακόμα και από τους πλουσίους, οι μεγάλοι δάσκαλοι που διέπρεψαν και θεμελίωσαν πολλές επιστήμες ήταν ο Θαλής ο Μιλήσιος, ο Αναξίμανδρος, ο Ξενοφάνης, ο Αναξίμενης, ο Ηράκλειτος, ο Δημόκριτος, ο Πυθαγόρας, ο Πλάτων, ο οποίος ίδρυσε την περίφημη Ακαδημία στην Αθήνα, ένα ίδρυμα φιλοσοφικής παιδείας και έρευνας, όπου μαθήτευσαν πολλοί προικισμένοι άνδρες της εποχής, ο σπουδαίος διδάσκαλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου, Αριστοτέλης και πολλοί άλλοι αρχαίοι Έλληνες, οι οποίοι είναι στην κυριολεξία οι παιδαγωγοί όχι μόνο της Ελλάδας αλλά και της Ευρώπης και ολόκληρου του κόσμου.

Ένα άλλο εκπαιδευτικό είδος είναι η αρχαία ελληνική λυρική ποίηση που εμφανίζεται τον 7^ο αιώνα και διαρκεί έως και τον 5^ο αιώνα, ένα διάστημα κατά τα οποία τα είδη της

---

¹³ Mosse 2010, 391-392

¹⁴ Καρζής 1997, 201-225

λυρικής ποίησης εξελίσσονται σημαντικά. Η λατρευτική ζωή της αρχαίας Ελλάδας, η δημόδης ποίηση που ήταν συνδεδεμένη με κατώτερες θρησκευτικές μορφές και έθιμα και σαφώς το ομηρικό έπος, που προσέφερε πρότυπα επεξεργασμένου μύθου και δελεαστικές και επίμαχες ιδεολογικές προτάσεις, αλλά καθιέρωσε και τη τέχνη του τραγουδιού στο πρωιμότερο στάδιο από οποιοδήποτε δείγμα που είναι γνωστό έως σήμερα, αποτελούν τις κυριότερες πηγές που τροφοδοτούν τη λυρική ποίηση.¹⁵ Επιπλέον, η πιο σημαντική επίδραση της λυρικής ποίησης ήταν η μουσική, αφού ο 7^{ος} αιώνας θεωρήθηκε από τους αρχαίους ο αιώνας των μουσικών ανακαλύψεων και νεωτερισμών στο σχεδιασμό της λύρας και στην τέχνη της κιθαρωδίας, χωρίς αυτούς η λυρική ποίηση δεν θα μπορούσε να υπάρξει.¹⁶ Η λυρική ποίηση λοιπόν ανήκε στην πρακτική ζωή του κόσμου και αποτελούσε αξιολογότερο και αναπόσπαστο τμήμα της. Οι ελεγειακοί ποιητές και οι ιαμβογράφοι προορίζαν τα έργα τους για να ακουστούν δι' απαγγελίας από τους ίδιους, συνήθως σε συμπόσια τα οποία έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη καθημερινή ζωή των αρχαίων ελλήνων. Πληρούσαν μια μοναδική λειτουργία στα αισθήματα, στις ιδέες και στα σχέδιά τους, τα οποία δεν μπορούσαν να ανακοινωθούν με άλλον τρόπο. Επίσης, τα χορικά άσματα και ύμνοι πληρούσαν ζωτική λειτουργία για το λατρευτικό σύστημα και για το επιστέγασμα γεγονότων όπως για τη δόξα πολλών ηρώων οι οποίοι επέστρεφαν στη πατρίδα τους νικητές.

Ως λυρικοί ποιητές αξίζει να μνημονευθούν ο Αρχίλοχος, ο οποίος ήταν ο δημοφιλέστερος μετά τον Όμηρο, ο Καλλίνος, ο Ανακρέων, ο Μίμνεμος, ο Αλκαίος και φυσικά η Σαπφώ, η οποία αποκλήθηκε ως η δέκατη Μούσα λόγω της αξεπέραστης δύναμης του λυρικού στίχου της, της παθιασμένης πολιτικής της δράσης και της εμφάνισής της ως καθηγήτριας γυναικείων σπουδών, όπου παρείχε σε κοπέλες γαμήλιας ηλικίας τα πνευματικά και καλλιτεχνικά εφόδια που θα τις καθιστούσαν άξιες συζύγους. Πέρα από αυτό, η αρχαϊκή περίοδος της Ελλάδας αποκλήθηκε ως λυρική εποχή και αυτό γιατί η λυρική ποίηση αποτέλεσε τον τρόπο έκφρασης της αριστοκρατικής τότε κοινωνίας και θεωρήθηκε θυγατέρα της.

Άρρηκτα συνδεδεμένη με την εκπαίδευση είναι και η τραγική ποίηση, η οποία τροφοδοτεί την εκπαίδευση της κλασικής Αθήνας και των μετέπειτα χρόνων αλλά και τροφοδοτείται από αυτήν, όπως θα αναφερθεί στο κύριο μέρος της εν λόγω εργασίας. Ο Σοφοκλής, ο Ευριπίδης και ο Αισχύλος οι τρεις κορυφικοί τραγικοί ποιητές πέρα από την ανάπλαση γνωστών μυθικών παραδόσεων, εισχωρούν στο έργο τους στοιχεία από την καθημερινή ζωή των Αθηναίων, την εκπαίδευση και γενικότερα τον πολιτισμό τους.

---

¹⁵ Bowra 1997, 17-37

¹⁶ Καζάκης 2000, 9-19

Επιπροσθέτως, η κυριαρχημένη ελευθερία της πνευματικής παράδοσης των Ελλήνων προέρχεται από την εννομότητα, η οποία ήταν απρόσιτη κατά την προϊστορική εποχή. Οι Έλληνες είχαν έμφυτη τη λεγόμενη «φύσιν» την οποία εκείνοι πολιτογράφησαν και αποτελεί απόρροια της πνευματικής τους καταβολής και ο καλλιτεχνικός τρόπος εκφράσεως τους αρχικά εμφανίζεται ως αισθητική κληρονομιά και η ιδεοποίησή του πραγματοποιείται στην κλασική περίοδο. Το ίδιο συμβαίνει και με την λογοτεχνία, η οποία δημιουργείται με τη συνεργασία της γλωσσικής αισθήσεως και του εσωτερικού ψυχικού κόσμου. Η μόρφωση και η παιδεία άλλωστε σχετίζονται με την καλλιτεχνική μορφοποίηση, η οποία αποτελεί καθρέπτη του αρχαίου ελληνικού ιδεώδους και η επικράτηση του προβλήματος της ανθρώπινης μορφής στη γλυπτική και στη πλαστική εξωτερικεύει το ανθρωποκεντρικό βιοτικό αίσθημα, το οποίο θεωρήθηκε πως είναι δυνατό να διασαφηθεί περεταίρω και έτσι διαπέρασε ολόκληρο το αρχαίο ελληνικό πνεύμα. Η λέξη ανθρωπισμός άλλωστε, σημαίνει την αγωγή του ανθρώπου προς την αληθινή του μορφή και περιλαμβάνεται στη γνήσια ελληνική παιδεία.¹⁷ Τέλος, το ανθρώπινο ιδεώδες των Ελλήνων, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να διαπλαστεί το άτομο, αποτελεί μορφή ζωντανή, η οποία υπόκειται στην ιστορική μεταβολή και ο ανθρωπισμός, η παιδεία και το πνεύμα των Ελλήνων συνέβαλλαν στην έκφραση της απόλυτης αυτής ανθρωπότητας και ο ελληνικός λαός κληρονόμησε έτσι τις πλούσιες γνώσεις του παρελθόντος ως άφθαρτες μορφές που μεταδόθηκαν και θα μεταδίδονται επί αιώνες στις μεταγενέστερες γενιές.

---

¹⁷ Jaeger 1968, 28-30

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

«Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΘΗΝΑ»

1.1 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 5^ο ΚΑΙ ΤΟΝ 4^ο ΑΙΩΝΑ Π.Χ.

Στο πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα η εκπαίδευση ήταν αριστοκρατικού τύπου και αφορούσε τα αγόρια από την ηλικία των επτά ετών έως δεκατεσσάρων, ωστόσο τα παιδιά λάμβαναν μια πρώτη εκπαίδευση πριν πάνε σχολείο όπου τα παιχνίδια και η κοινή συναναστροφή αγοριών και κοριτσιών είχαν τον πρώτο λόγο, ώστε να μάθουν τις διαφορές των δύο φύλων. Η διδασκαλία της εποχής έμοιαζε με την σημερινή πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αποσκοπούσε σε μια κοινωνική και πολιτική κατάρτιση και σε πολίτες «καλούς καγαθούς», δηλαδή όμορφους εσωτερικά και εξωτερικά.

Αρχικά, ο πατέρας έπρεπε να αποδεχτεί στο σπίτι το νεογέννητο παιδί περιφέροντας το γύρω από την εστία του οίκου του, εφόσον το ενέτασσε στη γραμμή καταγωγής του. Αργότερα όφειλε να το παρουσιάσει στη φρατρία του στην ηλικία του ενός έτους και να το πολιτογραφήσει στα δεκαέξι του.¹⁸ Η πρώτη εκπαίδευση όμως του παιδιού ήταν γυναικεία υπόθεση και την αναλάμβανε κυρίως η μητέρα, η τροφός, η παιδαγωγός ή η παλλακίδα του συζύγου. Παρόλα αυτά, ο πατέρας παρακολουθούσε την εξέλιξη των παιδιών ιδίως στο θέμα της «αρετής». Όπως προαναφέρθηκε τα αγόρια και τα κορίτσια μέχρι την ηλικία των επτά ανατρέφονταν μαζί εντός του οίκου και το παιχνίδι -ως πρώτη εκπαίδευση- είχε αναμφισβήτητα σημαντική εκπαιδευτική αξία, διαμορφώνοντας το χαρακτήρα και την προσωπικότητα τους, καθώς ενέπνεαν το ιδεώδες της άμιλλας και του αγώνα, τη δεξιότητα και βοηθούσαν τα παιδιά να μάθουν το ρόλο τους μέσα στην κοινωνία. Η αφήγηση μύθων από τις μητέρες και τις τροφούς αποτελούσαν κομμάτι της ηθικής διαπαιδαγώγησης των ανηλίκων καθώς και η εκμάθηση της γλώσσας που ήταν καθοριστικής σημασίας για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του μικρού παιδιού, το οποίο διδασκόταν να μιλάει και να ακούει όσα δεν είχε μάθει ακόμα. Η πρώτη εκπαίδευση λοιπόν των παιδιών ήταν ιδιωτική υπόθεση και ζήτημα της οικογένειας, οπότε συνδεόταν άρρηκτα με το κοινωνικό και μορφωτικό επίπεδό της και αν είχε οικονομική δυνατότητα τα έστελνε σε δασκάλους. Η αριστοκρατική εκπαίδευση των εφήβων, που θα αναλυθεί διεξοδικά στην επόμενη ενότητα, από την άλλη μεριά ήταν υποχρεωτική, αν και ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως ήταν απλώς ένα στοιχείο διατήρησης της κοινωνικής τάξης και αφορούσε παιδιά «ευγενικής» καταγωγής.¹⁹

Η κατεξοχήν διδασκαλία λοιπόν, πραγματοποιούνταν από δασκάλους οι οποίοι πληρώνονταν από τον πατέρα των παιδιών. Οι δάσκαλοι ήταν ελεύθεροι άνδρες αλλά η

¹⁸ Macdowell 2009, 143-146

¹⁹ Legras 2005, 74-80

εργασία τους επί πληρωμή τους υποβίβαζε κοινωνικά. Τα παιδιά τα συνόδευαν ιδιωτικοί δούλοι, οι λεγόμενοι **παιδαγωγοί**, στους τόπους διδασκαλίας οι οποίοι πολλές φορές κουβαλούσαν και τα σχολικά τους είδη και έμεναν εκεί ώσπου να τελειώσουν τα μαθήματα ώστε να τα οδηγήσουν πίσω στο σπίτι.. Αυτοί συμπληρώνοντας την πρώιμη εκπαίδευσή των παιδιών όφειλαν να τους μάθουν να βαδίζουν με ευπρέπεια, να κοιτάζουν χαμηλά, να είναι σιωπηλοί, να δίνουν τη θέση τους στους μεγάλους, να μη γελούν τρανταχτά, να μην ακουμπούν το χέρι τους στο σαγόνι, να μην τρώνε λαίμαργα, ούτε να ζητούν τίποτε την ώρα του γεύματος. Ακόμη, έργο τους ήταν να παρακολουθούν την πρόοδο του μαθητή και να ενημερώνουν τον πατέρα αν ο δάσκαλος ήταν καλός ή όχι και μάλιστα ήταν παρόντες στην ώρα του μαθήματος βοηθώντας έτσι και το παιδί να επαναλάβει τα μαθήματά του και στο σπίτι.. Επίσης, ήταν εξουσιοδοτημένοι να υποβάλλουν βία όποτε χρειαζόταν γι' αυτό και χαρακτηρίζονταν ως «τρομεροί» και «τυραννούντες».²⁰ Ο νόμος προστάτευε με αυστηρότητα τους τόπους διδασκαλίας κυρίως από απόπειρες αποπλάνησης των παιδιών από ενήλικους, αλλά δεν είχε καθιερώσει κάποιο εκπαιδευτικό πρόγραμμα και έτσι ο κάθε δάσκαλος αυτοσχεδίαζε τη διδασκαλία του.

Εικόνα 1 : « Ο παιδαγωγός συνοδεύει το παιδί στο χώρο διδασκαλίας»

Αναφορικά με την βασική εκπαίδευση, αυτή αποσκοπούσε στο ιδεώδες της καλοκαγαθίας, δηλαδή της ομορφιάς αλλά και της αρετής του ανθρώπου. Ένας καλός κ αγαθός πολίτης θα έπρεπε να φροντίζει ταυτόχρονα το σωματικό του κάλλος αλλά και την «αρετήν» του, την αξία του ως άνθρωπος. Ο σεβασμός της οικογενειακής παράδοσης, η αυτοκυριαρχία, η αυτοσυγκράτηση, η υπακοή στο νόμο, η αφοσίωση στην πόλη, ο θρησκευτικός σεβασμός και η ανδρεία στον πόλεμο είναι σαφώς χαρακτηριστικά που περιλαμβάνονται σε αυτό το ιδεώδες. Η μουσική, η φυσική αγωγή και η «φιλολογική» εκπαίδευση ήταν οι τρεις τομείς εκπαίδευσης που αποτελούσαν τη βάση της καλοκαγαθίας.

Αρχικά, το πιο σημαντικό και βασικό στην εκπαίδευση των αρχαίων ελλήνων είναι η γραφή, η ανάγνωση και η αριθμητική, τις οποίες δίδασκε ο **γραμματιστής**. Η διδασκαλία

---

²⁰ Καρζής 1997, 232-235

διαρκούσε τέσσερα χρόνια, ενώ ο σχολικός εξοπλισμός περιλάμβανε υλικά γραφής από ξύλινες πινακίδες, κυλίνδρους παπύρου και θραύσματα αγγείων. Οι επικοί και λυρικοί ποιητές, ιδίως ο Όμηρος, αποτελούσαν τα μέσα της διδασκαλίας, καθώς και η αριθμητική που διδασκόταν με βάση τα γράμματα του αλφάβητου, τα δάχτυλα του δασκάλου ή με βοτσαλάκια («ψηφοί») που βοηθούσαν στις πράξεις και η γεωμετρία. Τα παιδιά όταν μάθαιναν ανάγνωση και γραφή και μπορούσαν πλέον να διαβάζουν απάγγελναν απ' έξω κομμάτια από τον Όμηρο και διάφορα αποσπάσματα από γνωμικούς ποιητές, όπως τον Ησίοδο και το Θεόγνη, που περιείχαν ρητά και πρακτικές συμβουλές και η ερμηνεία των λέξεων μάλιστα τα βοηθούσε να μάθουν περισσότερα πράγματα.²¹

Πιο συγκεκριμένα, το παιδί μάθαινε πρώτα να διαβάζει και μετά να γράφει. Έπρεπε αρχικά να μαθαίνει και να λέει απ' έξω τα ονόματα των γραμμάτων του αλφαβήτου που τα χάραζε στη μνήμη του με μνημονικούς στίχους. Προχωρούσαν αργά από το πιο απλό στο πιο περίπλοκο γράμμα και από το γράμμα στη συλλαβή με δυο γράμματα, ύστερα στη συλλαβή με τρία και με τέσσερα γράμματα και ασκούσαν στο παιδί με λέξεις δύσκολες και σπάνιες με την πεποίθηση ότι όταν υπερνικηθεί και η μεγαλύτερη δυσκολία, αυτό που μένει είναι να μάθει τα εύκολα. Υπήρχαν επίσης και συλλαβιτάρια στα οποία οι συλλαβές κάθε λέξης ήταν χωρισμένες, η ανάγνωση όμως ήταν η πιο δύσκολη, διότι δεν χρησιμοποιούσαν σημεία στίξης και δεν υπήρχε κενό διάστημα ανάμεσα στις λέξεις. Το παιδί μάθαινε να διαβάζει δυνατά και ποτέ από μέσα του, είτε διάβαζε μόνο του με δυνατή φωνή, είτε έβαζε έναν δούλο του να του διαβάσει.²² Στη συνέχεια μάθαινε να γράφει τα γράμματα σε μια ξύλινη πλάκα από κερί όπου χάραζε τα γράμματα με ένα μυτερό εργαλείο (γραφίς). Ο δάσκαλος σχεδίαζε ελαφρά τα γράμματα επάνω στο κερί και ο μαθητής έγραφε από πάνω πατώντας δυνατώτερα τη πέννα του. Για να είναι τα γράμματα στην ίδια γραμμή οι μαθητές και ακριβώς το ένα κάτω από το άλλο (στοιχηδόν) χρησιμοποιούσαν χάρακα σε σχήμα σταυρού. Όταν πλέον μάθαινε καλά ανάγνωση και γραφή, ο δάσκαλος του έβαζε να μάθει στίχους κάθε φορά και μεγαλύτερους από διάφορα ποιήματα ιδίως του Ομήρου.

Τη διδασκαλία συμπλήρωνε η αριθμητική την οποία συμβόλιζαν με τα είκοσι επτά τότε γράμματα του αλφαβήτου. Για απλούς λογαριασμούς χρησιμοποιούσαν τα δάχτυλά τους και για πιο περίπλοκους διάφορα σύμβολα λογαριασμών και τον άβακα, μια μικρή πλάκα επάνω στην οποία έκαναν συμβατικές διαιρέσεις και χώριζαν τις διάφορες τάξεις των μονάδων. Επίσης μάθαιναν και τον πίνακα πολλαπλασιασμού των Πυθαγόρειων με τη βοήθεια σημείων, που είχαν τοποθετήσει μέσα σε ένα τετράγωνο. Γενικότερα, οι μαθηματικές γνώσεις του παιδιού περιορίζονταν στις τέσσερις πράξεις και σε απλά κλάσματα.

Στο χώρο διδασκαλίας, το καλούμενο **διδασκαλείον** δεν υπήρχαν θρανία. Οι μαθητές κάθονταν σε σκαμνάκια κι έγραφαν πάνω στα γόνατά τους, ενώ ο δάσκαλος και ο βοηθός του, τα παρακολουθούσαν από τους θρόνους τους, από τις καρέκλες τους δηλαδή με ψηλή ράχη. Χρησιμοποιούσαν πινακίδες από κερί και χάραζαν τα γράμματα με τη γραφίδα, ένα μυτερό όργανο από τη μια μεριά που έγραφε και πλατύ από την άλλη για να σβήνει τυχόν λάθη. Επίσης, χρησιμοποιούσαν και πάπυρο αν είχαν την οικονομική

²¹ Κρουαζέ 2007, 295-299

²² Flaceliere 2005, 122-126

δυνατότητα και σε αυτόν έγραφαν με τον κάλαμον, ένα καλάμι σχιστό στην άκρη που το βουτούσαν σε μελάνι. Οι πιο φτωχοί μαθητές έγραφαν πάνω σε όστρακα, κομμάτια από κεραμίδι ή από θραύσματα αγγείων με ένα απλό σουβλί. Οι δάσκαλοι και οι μαθητές τέλος, είχαν στη διάθεσή τους και κάποια βιβλία, δηλαδή τόμους από κυλίνδρους παπύρου.²³

Δεύτερον, το μάθημα της μουσικής κατείχε σημαντική θέση στην εκπαίδευση. Ήταν το πεδίο των εννέα Μουσών και μέσα από αυτήν το παιδί αποκτούσε κατάρτιση στην οργανική τέχνη, στο άσμα, στην ποίηση και στο χορό. Ο παιδαγωγικός στόχος της μουσικής διδασκαλίας ήταν οι αρχαίοι Έλληνες να αποκτήσουν σωφροσύνη, να διακατέχονται από ψυχική γαλήνη και να μάθουν να δρουν συλλογικά ως μια ομάδα. Έτσι θα γίνονταν πολίτες με συνείδηση και θα ένιωθαν ότι ανήκουν στην κοινωνία των πολιτών. Οι **κιθαριστές** ήταν οι μουσικοδιδάσκαλοι των παιδιών και τους μάθαιναν να ψέλνουν τα έργα των ποιητών, να παίζουν αυλό και λύρα, ενώ η εκμάθηση της κιθάρας αφορούσε μόνο τους επαγγελματίες. Επίσης το μάθημα περιλάμβανε το τραγούδι από μελοποιημένα ποιήματα ή χορικά από τραγωδίες και το χορό. Αργότερα, στην ανώτατη εκπαίδευση διδασκόταν η αρμονία, δηλαδή μια μαθηματική θεωρία της μουσικής με βάση τα σημερινά δεδομένα. Η αρχαία μουσική λοιπόν περιλάμβανε εκτός της μελωδία και τα όργανα που την παρήγαν, μύθους και παραδόσεις και μελέτη των ποιητών γιατί αυτά χωρίς τη μαγεία του μουσικού στοιχείου θεωρούσαν ότι δεν είχαν ολοκληρωμένο νόημα. Ο δάσκαλος καθισμένος σε μια καρέκλα με ράχη και ο μαθητής απέναντί του σε ένα σκαμνί έπαιζε το όργανο για να δείξει στο παιδί πως πρέπει να παίζει και έπειτα είτε το έβαζε να παίζει εκείνο χτυπώντας το ρυθμό, είτε έπαιζαν μια κιθάρα και οι δυο μαζί. Η διδασκαλία ήταν εμπειρική και ακουστική χωρίς γραμμένη μουσική.

Η διδασκαλία της μουσικής είχε ξεκινήσει στην Ελλάδα πολύ πριν τη διδασκαλία των γραμμάτων. Οι Έλληνες σε όλες τις εποχές μάθαιναν μουσική και χορό και τα θεωρούσαν ως βάση της εκπαίδευσης των ελεύθερων πολιτών. Ήδη από τον Όμηρο οι αοιδοί υμνούσαν τα παλιά κατορθώματα των ηρώων. Οι Μούσες κυριαρχούν σε κάθε καλλιτεχνική δραστηριότητα των ανθρώπων και η μουσική φαινόταν στους Έλληνες το καλύτερο σύμβολο μόρφωσης. Πίστευαν πως ο πραγματικά μορφωμένος είναι «*μουσικός ανήρ*».²⁴

Το τρίπτυχο της εκπαίδευσης ολοκληρώνει ο αθλητισμός. Οι παλαιίστρες και τα γυμνάσια ήταν οι χώροι που γινόταν η αθλητική εκπαίδευση των εφήβων και των ενηλίκων. Ήταν μια αυλή που περιβαλλόταν από κτίρια και ο **παιδοτρίβης** ήταν ο ειδικευμένος δάσκαλος-προπονητής των παιδιών, τα οποία ασκούνταν στο δρόμο, σε αγωνιστικά αθλήματα, όπως στην πάλη, στη ρίψη ακοντίου και στο άλμα εις μήκος. Οι μαθητές ήταν διαιρεμένοι σε δυο τάξεις: τους μικρούς (παιδες) ηλικίας δώδεκα έως δεκαπέντε ετών και τους μεγάλους (νεανίσκους) από την ηλικία των δεκαπέντε έως δεκαοχτώ. Τα χαρακτηριστικά του αθλητισμού της εποχής ήταν η τέλεια γυμνότητα, η χρήση αλειφών από λάδι και το παίξιμο αυλού κατά τη διάρκεια των ασκήσεων. Η αθλητική εκπαίδευση λοιπόν, ήταν συνδεδεμένη και με τη μουσική και ξεκινούσε με απλή γυμναστική και κατέληγε σε συστηματικό αθλητισμό σε ιδιωτικά γυμναστήρια,

²³ Maffre 1988, 130-138

²⁴ Flaceliere 2005, 126-130

όπου οι νέοι ασκούσαν στα εξής αθλήματα: στο πένταθλον (τρέξιμο, πάλη, άλμα, δισκοβολία, ακοντισμός), τη πυγμαχία και το παγκράτιον (πάλη και πυγμαχία μαζί) τα οποία προσέλκυαν και φιλοσόφους και καλλιτέχνες και έτσι ο αθλητικός χαρακτήρας τους εμπλουτίστηκε με πνευματικά στοιχεία, αφού προστέθηκαν βιβλιοθήκες και αίθουσες διδασκαλίας. Σκοπός ήταν η ανάπτυξη του αγωνιστικού πνεύματος κατά τα πρότυπα του ομηρικού ηρωικού ιδεώδους και η προετοιμασία για μάχη.

Σε αυτούς αργότερα προστέθηκε και ένας τέταρτος δάσκαλος, ο οποίος δίδασκε τη ζωγραφική-δηλαδή την ιχνογραφία, ένα σχέδιο με κάρβουνο πάνω σε λείες σανίδες- με σκοπό την καλλιέργεια του καλής αισθητικής των παιδιών.

Εικόνα 2: «Ερυθρόμορφο αγγείο 5ου αιώνα π.Χ που απεικονίζει μαθητές να διαβάζουν και να παίζουν λύρα»

Εν κατακλείδι, οι διδάσκαλοι επέβαλλαν αυστηρή πειθαρχία στους μαθητές και κατέφευγαν σε σωματικές τιμωρίες όποτε χρειαζόταν. Επιπλέον, ανήκαν στη κατηγορία των ελεύθερων αλλά όχι προνομιούχων πολιτών, γι αυτό και προσπαθούσαν να προσελκύσουν περισσότερα παιδιά, ώστε να εισπράττουν όσο το δυνατό περισσότερα δίδακτρα.

Εικόνα 3: «Αττική οinoχόη που απεικονίζει τιμωρία μικρού μαθητή»

Κατά τον 5^ο αιώνα επίσης, εδραιώθηκε η συνήθεια των ανθρώπων να διαβάζουν για την ευχαρίστησή τους λυρική ποίηση από ποιητές του παρελθόντος. Οι νέοι επίσης στο πλαίσιο της μουσικής τους άσκησης διδάσκονταν από αντίγραφα των δασκάλων τους, λόγια και μελωδίες πολλών φημισμένων τραγουδιών και στα συμπόσια απαγγέλονταν τέτοιες αντιπροσωπευτικές συνθέσεις της κλασικής ποίησης και μουσικής από κάποια μέλη της συντροφιάς. Οι κωμωδιογράφοι και τραγωδιογράφοι της εποχής δανείζονταν τέτοιες μελωδίες ή στηρίζονταν σε αυτές περιμένοντας από τους θεατές τους να αναγνωρίσουν αυτές τις λυρικές συνθέσεις και βεβαίως να τις εκτιμήσουν. Ακόμη, το κράτος της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα κατέστη ιστορική αφετηρία της μεγάλης παιδευτικής κινήσεως που διαμόρφωσε την φυσιογνωμία αυτού και των μετέπειτα αιώνων.

Στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα λοιπόν, το παλιό ιδανικό της αριστοκρατικής παιδείας, το οποίο είχε βασιστεί σε κληρονομικές φυσικές αρετές, διασαλεύεται. Κάθε Αθηναίος πολίτης πλέον όφειλε να συμμετέχει στη ζωή της πόλης και να φροντίζει να υπερσχύουν οι απόψεις του στην εκκλησία του δήμου στοιχεία που μόνο μια διανοητική παιδεία μπορούσε να προσφέρει. Έτσι ξεκίνησε να εκκολάπτεται μια νέα επαναστατική εκπαίδευση ανώτερης βαθμίδας σπουδών από τους σοφιστές, οι οποίοι βρίσκονται στο προσκήνιο για τριάντα περίπου χρόνια έως το τέλος 5^{ου} αιώνα και προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις στην κοινωνία της Αθήνας. Η εκπαίδευση των σοφιστών στηριζόταν στη ρητορική και στο δημοκρατικό καθεστώς της πόλης και υπέβαλλαν κριτική σε όλες τις παραδεκτές αλήθειες, φέρνοντας σε αντιπαράθεση το νόμο και τη φύση ισχυριζόμενοι ακόμα και πως η κριτική σκέψη μπορούσε να εξηγήσει την καταγωγή των θεών.²⁵ Οι σοφιστές συμπύκνωναν ότι σκόπευαν να διδάξουν σε περιορισμένο αριθμό μαθημάτων. Τα δίδακτρα ορίζονταν ανάλογα με την έκταση και τη φύση της διδασκαλίας και ανάγγελλαν ότι αυτά τα μαθήματα θα εξασφάλιζαν στους μαθητές πλήρεις γνώσεις. Οι Αθηναίοι εξακολουθούσαν σαφώς να εκπαιδεύονται με τις στοιχειώδεις γνώσεις που μόλις προαναφέρθηκαν, αλλά πλέον μπορούσαν να ασχοληθούν με μια περαιτέρω κατάρτιση στρεφόμενοι προς τη φιλοσοφία ή την εκμάθηση ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος. Έτσι γεννήθηκαν οι γνωστοί μας μεγάλοι φιλόσοφοι ή και οι σπουδαίοι επαγγελματίες που μάθαιναν γλυπτική, αρχιτεκτονική, ιατρική, ναυσιπλοΐα αλλά και τη βασική διδασκαλία.

Η σοφιστική αγωγή ως μόρφωση του πνεύματος περιλάμβανε ποικίλα διδακτικά μέσα και μεθόδους. Οι δυο πιο σημαντικές μέθοδοι ήταν η μετάδοση των εγκυκλοπαιδικών γνώσεων και η ειδολογική μόρφωση του πνεύματος, οι οποίες διατηρήθηκαν ως παιδευτικοί μέθοδοι μέχρι και σήμερα. Οι σοφιστές «γέννησαν» μια σπουδαία τέχνη του λόγου η οποία είχε ως βάση της την πειθώ. Ήταν η ξακουστή ρητορική τέχνη που περιλάμβανε τρία είδη: τον παραινετικό λόγο, ο οποίος εκφωνούνταν στην βουλή, τον δικανικό λόγο γνωστό στα δικαστήρια και τον πανηγυρικό λόγο που εκφωνούνταν σε διάφορες εκδηλώσεις. Θα μπορούσε να αναφερθεί πως οι σοφιστές ήταν ταυτόχρονα επιστήμονες, φιλόσοφοι και καθηγητές και αποτελούσαν ένα ρεύμα ορθολογικής σκέψης που επέκρινε την αντίληψη της ύπαρξης θεών. Περιπλανώμενοι λοιπόν οι σοφιστές από περιοχή σε περιοχή και περισσότερο στην Αθήνα, η οποία τους γοήτευσε εφόσον ήταν μια πόλη ανοιχτή στους ξένους, ασκούσαν τη διδασκαλία, μεταδίδοντας τις γνώσεις τους έναντι αμοιβής. Επίσης, οι μαθητές των σοφιστών ήταν πλούσιοι νέοι που

---

²⁵ Κρουάζε 2007, 219-220

πλούτισαν και τους δασκάλους τους, η διδασκαλία των οποίων ήταν σχετική με την μετάδοση της αρετής και με τη δυνατότητα να προσφέρουν φώτιση στους μαθητές με αποτέλεσμα, να επιλέγουν τις άριστες γνώμες. Η πολιτική ρητορική ήταν ένα άλλο σημαντικό στοιχείο της διδασκαλίας τους και έτσι έδιναν προβάδισμα στην εκμάθηση του λόγου. Ζητούμενο ήταν η κατοχή της δομής της γλώσσας και των νόμων της, τα ρητορικά σχήματα και οι κλασικοί συγγραφείς που αποτελούσαν υπόδειγμα. Φυσικά, η πνευματική μόρφωση είχε προτεραιότητα για τους σοφιστές, οπότε η μέχρι τότε αθλητική εκπαίδευση και συνάμα το πρότυπο της καλοκαγαθίας μπήκε σε δεύτερη μοίρα, γεγονός για το οποίο δέχτηκαν σκληρή κριτική.

Ένα άλλο έργο των σοφιστών ήταν οι καλούμενοι δισσοί λόγοι. Λόγοι αντίθετοι μεταξύ τους που υποστήριζαν έναν λόγο και έναν αντίλογο με καλά παραδείγματα τρόπων επιχειρηματολογίας και των δύο πλευρών ενός ζητήματος (διπλή επιχειρηματολογία). Το πιο αδύνατο από τα δυο επιχειρήματα ήταν πλέον σε θέση να θριαμβεύσει και η πρακτική της αντιλογίας χρησιμοποιούσε διανοητικά εργαλεία όπως το συλλογισμό για τα αληθοφανή. Οι δισσοί λόγοι ήταν αποτελεσματικοί σε δικανικούς λόγους εκείνης της εποχής. Επιπλέον, οι σοφιστές πέρα από τη χρήση των τεχνών της ρητορικής, θέλησαν να καταστήσουν τον πεζό λόγο ισάξιο της ποίησης, να διακρίνουν ορισμένες συνώνυμες λέξεις και να μελετήσουν τη γραμματική και τη προσωδία. Είχαν τέλος πίστη στην ευφυΐα του ανθρώπου και στην πρόοδο. Η καλύτερη εικόνα των σοφιστών προβάλλεται από τον πλατωνικό διάλογο «Πρωταγόρας» όπου οι σοφιστές Πρωταγόρας, Πρόδικος και Ιππίας παρουσιάζονται σε δραματική σύγκρουση με τον Σωκράτη. Ο Πρωταγόρας ισχυρίζεται πως γνωρίζει την πολιτική τέχνη και τον τρόπο που κάνει τους άνδρες καλούς πολίτες (Πλάτωνος «Πρωταγόρας» 319a). Επιπλέον οι σοφιστές, όπως ο Γοργίας, έδιναν λόγους στους μαθητές τους για να τους μαθαίνουν απ' έξω, είτε ρητορικούς είτε ερωτήσεις και απαντήσεις.

Οι σοφιστές κατηγορήθηκαν για ηθική αδιαφορία καθώς δεν απέβλεπαν στην εγγενή αξία των επιχειρημάτων που ανταλλάσσονταν διαλεκτικά και χαρακτηρίστηκαν απαίδευτοι καθώς οι μαθητές τους χρησιμοποιούσαν την τεχνική που έμαθαν για προσωπικούς σκοπούς και όχι για το κοινό καλό. Ακόμη η διδασκαλία τους θεωρήθηκε βιαστική και όχι ζήτημα τέχνης διότι πίστευαν πως μπορούσαν να εκπαιδεύσουν όχι παρέχοντας μια τέχνη, αλλά τα αποτελέσματα μιας τέχνης, σαν κάποιος να μπορούσε να μεταδώσει τη γνώση της πρόληψης του πόνου των ποδιών, χωρίς όμως στη συνέχεια να διδάσκει τον τρόπο προέλευσης των πραγμάτων αλλά όλες τις κατηγορίες αυτών. Έτσι έχουν κοινολογήσει μια τέχνη αλλά δεν έχουν αντιμετωπίσει μια πρακτική ανάγκη. Επίσης, οι Αθηναίοι εξοργίστηκαν με τους τρόπους συμπεριφοράς τους, οι οποίοι ήταν προκλητικοί καθώς αποσκοπούσαν στον εντυπωσιασμό. Εμφανίζονταν με πολυτελέστατα ενδύματα και ολόχρυσα σανδάλια και παρουσίαζαν τις ικανότητές τους δημόσια, δηλαδή για παράδειγμα ότι ήταν ανά πάσα στιγμή έτοιμοι, να απαντήσουν σε οποιαδήποτε ερώτηση. Ακόμη κατηγορήθηκαν για ψευτομόρφωση, δοκησισοφία, δουλοπρέπεια καπηλεία της παιδείας και για εγκατάλειψη του προτύπου του αρχαίου Έλληνα ως καλού καγαθού.

Από την άλλη οι μαθητές των σοφιστών ασκούσαν κριτική στη παλιά αριστοκρατική παιδεία πως «παρήγαγε» μαθητές με άδειο κεφάλι και παρόλα αυτά το πνευματικό στοιχείο της παιδείας έγινε κυρίαρχο και σχολές ρητορικής και φιλοσοφίας άνθισαν και εκείνη τη περίοδο στην Αθήνα και στα μετέπειτα χρόνια, οι οποίες κληρονόμησαν αρκετές από τις απόψεις των σοφιστών. Νέες επιστήμες όπως η ψυχολογία, η πολιτική και η ηθική κοινωνιολογία έκαναν την εμφάνισή τους και αναπτύχθηκαν ποικίλες τέχνες.²⁶ Η επικράτησή τους στην πνευματική ζωή της Αθήνας κατέστησε την ανώτατη παιδεία όραμα ζωής και έτσι η πόλη πλημμύρισε από φιλοσόφους και ρητορο-διδασκάλους.

Η ρητορική που καθιερώθηκε με τους σοφιστές, μπορεί πλέον να αναχθεί στο φυσικό ένστικτο της επιβίωσης και στον έλεγχο του περιβάλλοντος και της άσκησης επιρροής σε πράξεις άλλων ως προς αυτό που δείχνει πιο συμφέρον στη προσωπική, πολιτική και κοινωνική ζωή.²⁷ Αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω άμεσης δράσης, με δωροδοκίες δηλαδή ή απειλές είτε με τη χρήση λέξεων στο προφορικό και στο γραπτό λόγο. Η διδασκαλία της ρητορικής σε σχολές που ξεκίνησαν εκείνη τη περίοδο τη λειτουργία τους είχε ως σκοπό την εκπαίδευση σε δημόσιες αγορεύσεις και τον επηρεασμό του αναγνώστη και του ακροατή, είχε στόχο να διδάσκει και να ευχαριστεί. Επιπλέον, αποτέλεσε θεμέλιο για την επιστημονική πρόοδο και για τις αλλαγές σε πολιτιστικό και κοινωνικό επίπεδο, ενώ ανακαλύφθηκαν οι δυνατότητες των λογικών επιχειρημάτων και η μετατροπή των πιο αδύναμων σε ισχυρά. Ο λόγος επίσης αποτέλεσε δύναμη, ικανότητα και η πειθώ και αυτή η δύναμη του λόγου αποτέλεσε με τη σειρά της ένα σύμφυτο ένστικτο.

Στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα δεν υπήρχαν επαγγελματίες δικηγόροι ούτε δημόσιοι κατήγοροι αλλά η δίωξη ενός προσώπου ξεκινούσε από κάποιον με προσωπικό ενδιαφέρον για κάθε υπόθεση. Οι μάρτυρες κατέθεταν γραπτώς τις μαρτυρίες τους στα δικαστήρια και οι κατηγοροί και οι κατηγορούμενοι εξέθεταν τις θέσεις τους οι ίδιοι με έναν επίσημο λόγο, απευθυνόμενοι σε ένα μεγάλο ακροατήριο με περιορισμένο χρόνο. Αυτοί οι λόγοι έπρεπε να είναι καλά οργανωμένοι ώστε να είναι αποτελεσματικοί, έτσι ξεκίνησαν να συγγράφονται εγχειρίδια δικανικής ρητορικής που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από αντιδίκους στην προετοιμασία λόγων. Επιπλέον στα τέλη του 5^{ου} αιώνα εμφανίστηκε μία άλλη πρακτική σύμφωνα με την οποία κάποιος που έπρεπε να μιλήσει στο δικαστήριο και αμφισβητούσε την ικανότητά του να το κάνει αποτελεσματικά μπορούσε να προσλάβει έναν λογογράφο για να του γράψει λόγο τον οποίο θα απομνημόνευε και θα εκφωνούσε όσο καλύτερα μπορούσε στο δικαστήριο. Ο ικανότατος λογογράφος προσπαθούσε ένα παρουσιάσει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τον χαρακτήρα του πελάτη του και να παραθέσει τα διαθέσιμα επιχειρήματα ώστε να υποστηρίξει την υπόθεση. Η έντονη πολιτική επιχειρηματολογία αναδύθηκε ως υψηλή τέχνη και μέσα στα πλαίσια της εξελίχθηκε η συμβουλευτική ρητορική. Στην εξέλιξη λοιπόν της ρητορικής υπάρχουν δύο παραδόσεις. Η μία είναι η παράδοση των σοφιστών, που δίδασκαν μέσω παραδειγμάτων και μιμήσεων και όχι με παράθεση διδαγμάτων και κανόνων, των οποίων οι επιδεικτικοί λόγοι χρησίμευσαν ως παραδείγματα μεθόδων έρευνας, αλλά συχνά ασχολούνταν και με θέματα φιλοσοφικής σημασίας και η άλλη

²⁶ Said, Trede, Le Boulluec 2001, 146-148

²⁷ Kennedy 2009, 21-50

είναι η φιλοσοφική παράθεση εγχειριδίων που αποτελούσαν γράμματα συμβατικών μερών ενός λόγου με παραδείγματα του τι θα μπορούσε να λεχθεί σε κάθε μέρος.

Η εξέλιξη της ρητορικής τέχνης στην αρχαία Ελλάδα οφείλεται στην αυξημένη χρήση της γραφής κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα όπου η γνώση της γραφής και της ανάγνωσης ήταν κοινή σε όλο τον ελληνόφωνο κόσμο. Αν και η ρητορική τέχνη ανήκε στην προφορική συνδιάλεξη, η περιγραφή των ρητορικών τεχνικών και η διδασκαλία της απαιτούσε υποστήριξη της γραφής και έτσι εμφανίστηκαν εγχειρίδια δικανικής ρητορικής και γραπτές εκδοχές των επιδεικτικών λόγων των σοφιστών. Βεβαίως ορισμένοι διανοητές της εποχής ήταν αντίθετοι με την συνεχή αύξηση της χρήσης της γραφής και μάλιστα ο Σωκράτης υποστήριξε πως η γραφή είναι καταστρεπτική για τη μνήμη και ότι τα γραπτά κείμενα είναι ανεπαρκή διότι δεν μπορούν να απαντήσουν σε ερωτήματα που τους απευθύνονται.

Στην αρχαία ελληνική γραμματεία χρησιμοποιούνται εκτενέστατα επίσημοι λόγοι ειδικά στο έπος και στο δράμα. Ο νους των αρχαίων ελλήνων είναι διαποτισμένος βαθύτατα από τις δυνατότητες για αντιθέσεις και αυτό φαίνεται ιδίως από τη γραμματική σύνταξη μεν... δε, από την αγάπη τους για αντιθετικές φυσιογνωμίες και την προτίμηση των αρχαίων Ελλήνων καλλιτεχνών για τη συμμετρία ειδικά σε αρχιτεκτονικά αετώματα. Η αντίθεση αποτελεί, ως υφολογική επινόηση, το αντίστοιχο του επιχειρήματος για τις δύο πλευρές ενός θέματος όπως εφαρμόστηκε από τους σοφιστές ή όπως γίνεται αντιληπτή στην ιστορία του Θουκυδίδη και στο δράμα. Ο Όμηρος πάλι, αποτελεί τον πρόγονο της μεταγενέστερης ρητορικής ευγλωττίας εφόσον περιλαμβάνει τύπους, μοτίβα, αποφθέγματα, μύθους και ιστορικά παραδείγματα, τα οποία χρησιμοποιούσαν μεγαλύτεροι σε ηλικία ομιλητές, συνήθως οι παιδαγωγοί, ενώ τους ακροατές αποτελούσαν νεαροί σε μικρή ηλικία.

Συμπερασματικά, όσον αναφορά τη τέχνη της ρητορικής, σκοπός της ήταν η ικανότητα στις δημόσιες ομιλίες, συμπεριλαμβανομένης και της αυτοσχέδιας ομιλίας και η εκπαίδευση στη ρητορική είχε ως σκοπό τη διδασκαλία των μαθητών πώς να συνθέτουν και να αναλύουν γραπτά κείμενα. Οι ρητορικές σχολές αποτελούσαν στον κλασικό κόσμο τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση προετοιμάζαν τόσο ομιλητές όσο και συγγραφείς και η επίδρασή τους αντικατοπτρίζεται συχνότατα στη λογοτεχνία και τα μέσα που χρησιμοποιούνταν ήταν η μετάδοση των προσόντων της ομιλίας και θεωρούνταν ανθρώπινο χάρισμα ή κάτι θεϊκό, ακόμα και θεραπευτική τέχνη. Τα αντικείμενα διδασκαλίας της ρητορείας ήταν η μέθοδος και η θεωρία και ευφραδής ρήτορας γινόταν δημόσιο πρότυπο και ο καλύτερος γνώστης της δημόσιας ζωής. Ήταν μόνο εκείνος ο πλήρης κάτοχος της γλώσσας, η οποία του χρησίμευε ώστε να επικυρώνει τη τέχνη του και τους ισχυρισμούς του. Φυσικά δεν απαιτούσε μόνο γνώση των κανόνων, αλλά και εκμετάλλευση του καιρού, δηλαδή το πότε έπρεπε να πει «κάτι». Έτσι λοιπόν δημιουργήθηκε μια γοητευτική τέχνη στην οποία οφειλόταν η υψηλή θέση της ρητορικής στις ανθρώπινες υποθέσεις και η υψηλή κοινωνική θέση των δασκάλων της και όσων την ασκούσαν.

Εν ολίγοις, οι σοφιστές έχουν μεγάλη σημασία στην ιστορία της αγωγής. Είναι οι δημιουργοί της πνευματικής μόρφωσης και της παιδευτικής πράξης και εξ αιτίας αυτών εμφανίστηκε η «παιδεία» με την έννοια της ενσυνείδητης ιδέας και θεωρίας της μόρφωσης. Αποκαλούνται θεμελιωτές της επιστήμης της αγωγής και έθεσαν τις βάσεις της παιδαγωγικής η οποία κινείται βασισμένη κυρίως στις μεθόδους τους. Σε αυτούς οφείλεται και η διάκριση των τεχνικών γνώσεων από την κατ'έξοχήν μόρφωση του ανθρώπου και θεμελίωσαν τον «ανθρωπισμό».²⁸ Με τους σοφιστές η παιδευτική πράξη έπαψε να αφορά μόνο την παιδική ηλικία των ανθρώπων αλλά στράφηκε και στους ενήλικες, έτσι δημιουργήθηκε η πεποίθηση ότι η εκπαίδευση δεν περιορίζεται εντός χρονικών ορίων. Ακόμη είναι οι δημιουργοί της συνείδησης του πολιτισμού με τον οποίο το ελληνικό πνεύμα ολοκληρώθηκε και έφτασε στη πλήρη αυτοσυναίσθηση της μορφής και των τάσεών του. Η σοφιστική εξετάζει τους όρους της αγωγής δηλαδή το πρόβλημα της «φύσεως» του ανθρώπου, δηλαδή των έμφυτων ιδιοτήτων και τις επιδράσεις της αγωγής κατά τη διαμόρφωση του ανθρώπου. Η «φύσις» είναι το θεμέλιο το οποίο οφείλει να οικοδομήσει η αγωγή με τη μάθηση η οποία πραγματοποιείται με τη διδασκαλία και την άσκηση, έτσι η μάθηση αποτελεί τη δεύτερη «φύσιν» του ανθρώπου.

Επιπρόσθετα, δεν θα πρέπει να παραληφθούν οι σπουδαίες σχολές που ιδρύθηκαν εκείνη τη περίοδο στην Αθήνα. Ο Ισοκράτης αρχικά θεωρήθηκε ο παιδαγωγός της Ελλάδας του 4^{ου} αιώνα αλλά και του ελληνιστικού και ρωμαϊκού κόσμου. Στη σχολή της ρητορικής του οι μαθητές έπρεπε να αποκτήσουν μια γερή γενική μόρφωση σε έναν κύκλο προπαρασκευαστικών σπουδών που άρχιζε μετά την παραδοσιακή πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως ουσιαστικά ήταν ο θεμελιωτής της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που διατήρησε μεν τη παραδοσιακή εκπαίδευση ενίσχυσε δε την πνευματική της διάσταση, η οποία βασιζόταν στην κατοχή της τέχνης του καλώς λέγειν και στηριζόταν σε παραδείγματα και μιμήσεις προτύπων, δηλαδή τους δικούς του λόγους οι οποίοι ποτέ δεν εκφωνήθηκαν. Θεωρούσε πως οι λόγοι θα πρέπει να είναι στραμμένοι προς τις πράξεις και γενικότερα πως η ρητορική τέχνη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη πολιτική σκέψη. Επίσης Έλληνες θεωρούσε εκείνους που είχαν μια κοινή εκπαίδευση και όχι κοινή καταγωγή.

Έπειτα η ίδρυση της Ακαδημίας, της φιλοσοφικής σχολής του Πλάτωνα προσέλκυσε πλήθος σπουδαστών ανάμεσά τους και τον Αριστοτέλη. Ο Πλάτων αφιέρωσε μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς του στο δάσκαλό του Σωκράτη για τη διδασκαλία του οποίου μαθαίνουμε από τα συγγράμματα του. Το «γνώθι σαυτόν» πίστευε ο Σωκράτης ότι ο άνθρωπος μπορούσε να το αποκτήσει μέσω της διαλεκτικής τέχνης, μιας διαδικασίας ερωτήσεων και απαντήσεων και με αυτό τον τρόπο να αποφύγει τον δάσκαλο ως καθοδηγητή της σκέψης του. Τον ενδιέφερε ο άνθρωπος και όχι η φύσις, απέρριπτε τις θεωρίες για την αρχή της φύσης του σύμπαντος και επιζητούσε να προσδιορίσει πως έπρεπε να λειτουργεί η δικαιοσύνη μέσα στον άνθρωπο και στη κοινωνία, γι' αυτό και τριγυρνούσε στους δρόμους της Αθήνας και έθετε ερωτήσεις σε όσους συναντούσε. Επίσης, με τον Σωκράτη κορυφώνεται η **παιδαγωγική αγωνία** της εποχής σε μια πνευματική διαπάλη μεταξύ αυτού και των σοφιστών, όπου αντιπαρατίθενται ο διάλογος

²⁸ Jaeger 1968, 324-368

της σωκρατικής παιδείας με τον μονόλογο της σοφιστικής αγωγής. Οι σωκρατικοί διάλογοι αφενός ήταν απλές συζητήσεις που οδηγούσαν στην αληθινή φύση των πραγμάτων και στην αρετή. Με όπλα από την επαγωγική μέθοδο, τον ορισμό, τον έλεγχο την ειρωνεία και τις ερωτήσεις και από την διαλεκτική μέθοδο, τη μαιευτική οδηγούσε τους συνομιλητές του στην απόλυτη αλήθεια την οποία ανακάλυπταν οι ίδιοι²⁹.

Από την άλλη ο Πλάτων οραματίστηκε μία διαφορετική εκπαίδευση, η οποία θα πρέπει να ελέγχεται από το κράτος και να δέχεται τα αγόρια και τα κορίτσια επιτρέποντάς τους να αναλαμβάνουν τα ίδια καθήκοντα ως γιατροί, φιλόσοφοι και «φύλακες της πολιτείας». Η μόρφωση αυτή θα πρέπει να αποτελείται από πολλούς κύκλους και οι μαθητές καλούνται να απαλλαγούν από τις ψευδαισθήσεις του αισθητού κόσμου και να εισέλθουν στον «κόσμο των ιδεών» (Πλάτων, «Πολιτεία»). Επίσης, στο έργο του «Νόμοι» επισημαίνει πως η αγωγή πρέπει να παρέχεται στον άνθρωπο από την πιο μικρή ηλικία και να διαπαιδαγωγείται κατάλληλα, ώστε να φτάσει γρήγορα στο σημείο να δοκιμάζει ευχάριστα συναισθήματα με ηθικές πράξεις. Όμως, επειδή το παιδί δεν γνωρίζει εξαρχής ποιες πράξεις είναι ηθικές και ποιες όχι πρέπει να ασκηθεί με το σωστό τρόπο προς αυτήν την κατεύθυνση, γι' αυτό παίζει σημαντικό ρόλο το περιβάλλον του, ιδίως οι γονείς και οι δάσκαλοι οι οποίοι από νωρίς πρέπει να επαμβαίνουν και να το καθοδηγούν εκεί που πρέπει. Θα επιβραβεύουν δηλαδή το παιδί για τις ηθικές του πράξεις ώστε να του δημιουργούνται ευχάριστα συναισθήματα και θα το επικρίνουν για τις άσχημες πράξεις, ώστε να του προκαλούνται δυσάρεστα συναισθήματα. Με αυτόν τον τρόπο θα είναι ικανό να διακρίνει το καλό από το κακό.

Τέλος, η τρίτη σημαντική σχολή, που ιδρύθηκε τότε, ήταν το Λύκειο του Αριστοτέλη. Ήταν φιλοσοφική σχολή και ονομάστηκε περιπατητική, διότι ο φιλόσοφος, όπως λέγεται, συνήθιζε να παραδίδει μαθήματα περπατώντας. Η διδασκαλία του αφορούσε σε όλα τα γνωστικά πεδία, ήταν εγκυκλοπαιδική και ο ίδιος διέκρινε διάφορους τομείς έρευνας και διδασκαλίας, όπως θεολογία, φυσική, βιολογία, βοτανική, ζωολογία, ανθρωπολογία, λογική, ρητορική και ποιητική. Ασχολήθηκε επίσης με τον άνθρωπο που ζει μέσα στη κοινωνία (« πολιτικόν ζών») και στηριζόταν σε μια πλούσια ιδιωτική βιβλιοθήκη που περιείχε συγκεντρωμένα κείμενα για κάθε γνωστικό κλάδο αποτελώντας την πρώτη βιβλιοθήκη για αναγνώστες και ερευνητές του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Με τον Αριστοτέλη λοιπόν, το βιβλίο αποτελούσε βοήθημα της μνήμης αλλά και εργαλείο για να γράφονται καινούρια έργα. Έτσι η μετάδοση της ελληνικής παιδείας δεν στηριζόταν πια στη προφορική διδασκαλία αλλά και στο γραπτό κείμενο που κατέλαβε περίοπτη θέση από εκείνη την εποχή έως και σήμερα.

Επιπλέον, στο έργο του Αριστοτέλη γίνεται, για πρώτη φορά λόγος για νομοθετημένη κοινή παιδεία (Πολιτικά θ 1337 α 33), γιατί μέσω αυτής της ομοιόμορφης διαδικασίας, όπως πίστευε ο ίδιος, ο άνθρωπος καθίσταται πολίτης, δηλαδή αποκτά τη δυνατότητα να "μετέχει κρίσεως και αρχής", με τελικό αποτέλεσμα να μετέχουν της πολιτείας όλοι οι πολίτες. Η παιδεία, κατά τον Αριστοτέλη, συντελεί ώστε ο άνθρωπος-πολίτης να γίνεται "αγαθός, σπουδαίος και φρόνιμος". Τα χαρακτηριστικά του "σπουδαίου" είναι να μπορεί να διακρίνει την αλήθεια και να κατακτά την αρετή. Ο σπουδαίος πολίτης φθάνει στην

²⁹ Guthrie 1971, 97-106

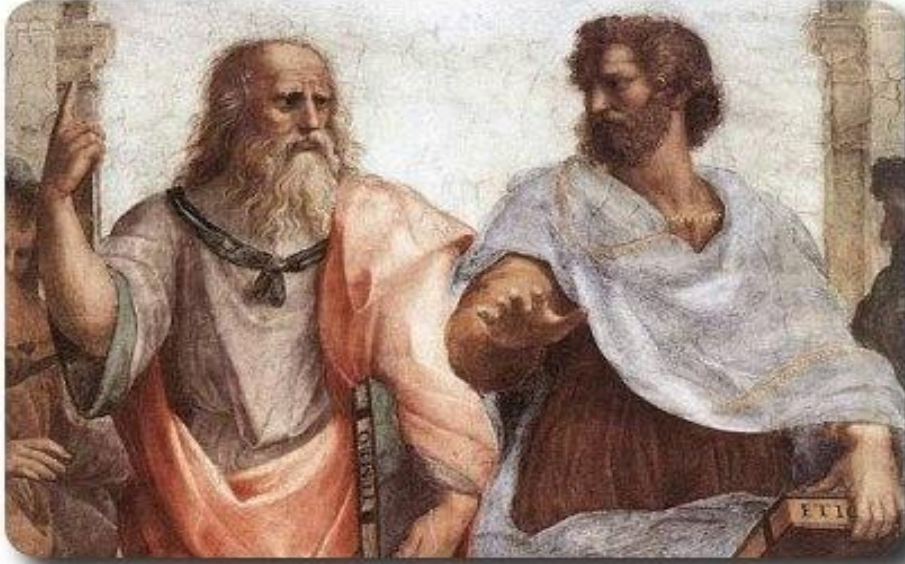
"ευδαιμονίαν" και οι θεμελιώδεις παράγοντες της παιδείας είναι "η φύσις, το έθος και ο λόγος". Οι "σπουδαίοι" και "ευδαίμονες πολίται", αποτελούν τη βάση για την ευδαιμονία της πόλεως, αφού ο καθένας φροντίζει για το καλό του συνόλου.

Κατά τον Αριστοτέλη λοιπόν οι στόχοι της παιδείας είναι τα παιδιά να μαθαίνουν χρήσιμα πράγματα, αυτά που είναι πρώτης ανάγκης και ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους και αυτά δεν είναι άλλα από την ανάγνωση τη γραφή την αριθμητική και το σχέδιο. Ο άνθρωπος όμως δεν πρέπει να παραμένει σε αυτά, πρέπει να επιδιώκει και γνώσεις που προσδίδουν θεωρητική κατάρτιση και παράλληλα διαμορφώνουν τον χαρακτήρα του και καλλιεργούν τη ψυχή του.

Αξίζει να αναφερθούν αυτά που γράφει στο όγδοο βιβλίο των Πολιτικών του:

«Κανείς, νομίζω, δεν έχει αμφιβολία ότι είναι υποχρέωση του νομοθέτη να ασχοληθεί πολύ σοβαρά με το θέμα της παιδείας των νέων· είναι κάτι που αν παραμεληθεί στις πόλεις, βλάπτει πριν απ' όλα το ίδιο το πολίτευμά τους, αφού οι νέοι πρέπει να παίρνουν μόρφωση ταιριαστή με το πολίτευμα της πόλης τους. ... Έπειτα, η κάθε τέχνη προϋποθέτει κάποια προπαιδεία και κάποια άσκηση, αν είναι να φτάσει κάποτε κανείς να κάνει τις εργασίες αυτής της τέχνης· το ίδιο όμως ισχύει και για τις πράξεις της αρετής. Καθώς, εξάλλου, οι πολίτες μιας πόλης έχουν να επιτελέσουν σαν σύνολο έναν σκοπό, είναι φανερό ότι και η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους, και η φροντίδα γι' αυτήν πρέπει να ανήκει στο δημόσιο και όχι να αφήνεται στην ατομική πρωτοβουλία, όπως γίνεται σήμερα, που ο κάθε γονιός φροντίζει ιδιωτικά τα παιδιά του, διδάσκοντάς τους τους κλάδους της γνώσης που ο ίδιος θεωρεί ενδεδειγμένους. Για την επίτευξη ενός στόχου που είναι κοινός για όλους, κοινή πρέπει να είναι και η άσκηση. Και, φυσικά, κανείς πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά, αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη· ο καθένας δεν είναι παρά ένα μόνιο της πόλης, και η φροντίδα για το κάθε ξεχωριστό μόνιο πρέπει να γίνεται σε απόλυτο συνταίριασμα με τη φροντίδα για το σύνολο. Από την άποψη αυτή μόνο επαίνους θα πρέπει να έχει κανείς να πει για τους Λακεδαιμονίους, που και μεγάλο ζήλο δείχνουν για την αγωγή των παιδιών τους και την αγωγή αυτή την κάνουν με ένα δημόσιο, κοινό για όλους σύστημα. Οτι πρέπει, λοιπόν, να θεσπίσουμε νόμους για την παιδεία και ότι αυτήν πρέπει να (την) κάνουμε ίδια για όλους, είναι φανερό· ποιος λοιπόν θα πρέπει να είναι ο χαρακτήρας αυτής της παιδείας και με ποιον τρόπο πρέπει αυτή να παρέχεται, (αυτά) είναι ανάγκη να μη διαφύγουν της προσοχής μας. Γιατί σήμερα υπάρχουν διαφορετικές απόψεις ως προς το εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Πράγματι, δεν έχουν όλοι τη γνώμη ότι πρέπει να μαθαίνουν οι νέοι τα ίδια, ούτε με στόχο την αρετή ούτε με στόχο την άριστη ζωή ούτε είναι φανερό αν (η παιδεία) πρέπει να έχει στόχο της περισσότερο την άσκηση και την καλλιέργεια του νου ή τη διαμόρφωση ηθικού χαρακτήρα· αν ξεκινήσουμε από την εκπαίδευση που παρέχεται σήμερα, η έρευνά μας θα βρεθεί αντιμέτωπη με μεγάλη σύγχυση και δεν είναι καθόλου φανερό αν (η παιδεία) οφείλει να επιδιώκει αυτά που είναι χρήσιμα για τη ζωή ή αυτά που οδηγούν στην αρετή ή αυτά που απλώς προάγουν τη γνώση (γιατί όλες αυτές οι απόψεις έχουν βρει κάποιους υποστηρικτές)· και σχετικά με αυτά που οδηγούν στην αρετή δεν υπάρχει καμιά απολύτως συμφωνία (εξάλλου καταρχήν δεν έχουν όλοι την ίδια ιδέα για την αρετή που τιμούν· επομένως, είναι φυσικό να υποστηρίζουν διαφορετικές γνώμες και ως προς την άσκηση της). Είναι λοιπόν φανερό ότι (οι νέοι) πρέπει να διδάσκονται από τα χρήσιμα τα πιο απαραίτητα· όμως είναι φανερό ότι όχι όλα, δεδομένου ότι οι ασχολίες διακρίνονται σε

αυτές που ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους και σε αυτές που δεν ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους και ότι από τα χρήσιμα πράγματα πρέπει να μαθαίνουν όσα δεν θα κάνουν αυτόν που τα μαθαίνει βάνασσο. Και πρέπει να θεωρούμε ότι είναι βάνασση αυτή η ασχολία και αυτή η τέχνη και η μάθηση, που κάνει το σώμα ή το μυαλό των ελεύθερων ανθρώπων ακατάλληλο για την άσκηση και τα έργα της αρετής.» (Αριστοτέλης, «Πολιτικά Θ2,1-4», Μετάφραση Β.Μοσκόβης)

Εικόνα 4: «Οι σπουδαίοι φιλόσοφοι του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Πλάτων και Αριστοτέλης»

Τελειώνοντας αυτήν την ενότητα, μπορούμε να συμπεράνουμε πως με βάση την παιδεία, ο 5^{ος} αιώνας έγινε το κυριότερο κέντρο της επιστημονικής αναζήτησης και της φιλοσοφικής σκέψης ενώ ο 4^{ος} αιώνας είναι η εποχή που αναπτύσσεται η πολιτική επιστήμη, δηλαδή η συγκροτημένη σκέψη με αντικείμενο την «πολιτεία» η οποία ήταν ένα είδος συντάγματος αλλά δεν ταυτίστηκε με τη θέσπιση νόμων, παρά μόνο τέθηκε ως προβληματισμός από τους διανοούμενους της εποχής και η αναζήτηση στο πλαίσιο επιβίωσης της πολιτειακής κοινότητας.

1.2 Η «ΚΛΑΣΙΚΗ» ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΑΙ ΘΗΛΕΩΝ

Είναι γνωστή από πολλές αρχαίες πηγές η λεγόμενη αττική εφηβεία που είχε σκοπό να προσδώσει στρατιωτική εκπαίδευση στα αγόρια, προετοιμασία δηλαδή για τον πόλεμο και να επισημάνει τις διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Οι νεαροί Αθηναίοι εισέρχονταν στην εφηβεία όταν πολιτογραφούνταν, κλείνοντας τα δεκαοχτώ τους χρόνια και δεν λάμβαναν καμία αποζημίωση κατά τη θητεία τους. Πιο συγκεκριμένα οι νέοι στα δεκαοχτώ εγγράφονταν στο μητρώο του δήμου τους και έτσι γίνονταν δημότες, ενώ κατά το τέλος της θητείας γίνονταν πλέον πολίτες. Κατά τη διάρκεια της εφηβείας δεν είχαν δικαίωμα να συμμετέχουν σε συζητήσεις στην εκκλησία του δήμου, ενώ έπρεπε να φτάσουν τα τριάντα για να αναλάβουν ένα πολιτικό αξίωμα.

Οι έφηβοι λοιπόν ήταν υποχρεωμένοι να συχνάζουν στα γυμνάσια, που πήραν το όνομα τους από τους ίδιους τους νέους οι οποίοι αθλούνταν γυμνοί. Εκεί ασκούσαν στο τρέξιμο, στον χειρισμό των όπλων και στην πορεία υπό τον ήχο του αυλού με σκοπό να αντέχουν, να έχουν καλό παράστημα και να πειθαρχούν, έτσι προετοιμάζονταν για τον πόλεμο αλλά και για αθλητικούς αγώνες τοπικούς ή πανελλήνιους. Επιπλέον, τα γυμνάσια ήταν τόποι εκπαίδευσης των στρατιωτών και της οπλιτικής φάλαγγας και αποσκοπούσαν στην ευκινησία των νεαρών οπλιτών. Αργότερα, με την εμφάνιση των φιλοσόφων τα γυμνάσια γίνονται χώροι πνευματικής εκπαίδευσης. Αρχικά η εφηβική θητεία ήταν εποχική και οι έφηβοι έμεναν στο σπίτι τους, εκτός από τις περιόδους που υπηρετούσαν ως μέλη περιπόλων ή φύλακες στα συνοριακά φρούρια. Αναλάμβαναν δηλαδή την υπεράσπιση και την επιτήρηση των συνόρων και σε εξαιρετικές περιπτώσεις αποστέλλονταν σε εκστρατείες έχοντας ελαφρύ οπλισμό μια και δεν ήταν ακόμα οπλίτες. Αργότερα ο θεσμός της εφηβείας μεταρρυθμίστηκε και κρατούσε δύο χρόνια από τα δεκαοχτώ έως και τη συμπλήρωση των είκοσι και λάμβαναν αποζημίωση.

Εικόνα 5: «Αρχαίοι Έλληνες οπλίτες»

Η εκπαίδευση ξεκινούσε με τελετές εισόδου, τα Εισιτητήρια. Οι έφηβοι έκαναν το γύρο των ιερών της Ακρόπολης και της αγοράς. Έπειτα έδιναν τον ιερό όρκο των εφήβων στο ιερό της Ακρόπολης και υπηρετούσαν ως φρουροί σε δυο φρούρια και οι στρατιωτικοί εκπαιδευτές τους δίδασκαν το χειρισμό των όπλων του οπλίτη. Ο δεύτερος χρόνος ξεκινούσε με παρέλαση ένοπλων εφήβων μπροστά από την συνέλευση του δήμου. Έπειτα πήγαιναν ως περίπολοι στα συνοριακά φρούρια της Αττικής. Αυτά τα δύο χρόνια οι έφηβοι τελούσαν θυσίες προς στους θεούς της πόλης και το τέλος της θητείας σηματοδοτούνταν από τελετές εξόδου. Οι εκπαιδευτές που αναλάμβαναν τους εφήβους ήταν ο κοσμητής ο οποίος εκλεγόταν από την εκκλησία του δήμου και δίδασκε την ευταξία τη σωφροσύνη, την κοσμιότητα και την τιμιότητα και επέβαλλε σωματικές τιμωρίες μαστιγώνοντας τους ανυπάκουους. Έπειτα οι σωφρονιστές που σαφώς δίδασκαν σωφροσύνη, αυτοσυγκράτηση και μετριοπάθεια και χτυπούσαν τους απείθαρχους με βέργες. Τέλος οι εξειδικευμένοι δάσκαλοι- δυο παιδοτρίβες- αναλάμβαναν τη διδασκαλία της γυμναστικής και τέσσερις την οπλομαχία, τη τοξοβολία, το ακόντιο, τις ρίψεις με καταπέλτη.

«Οὐ καταισχνῶ τὰ ὄπλα τὰ ἱερά, οὐδ' ἐγκαταλείψω τὸν παραστάτην ὄτω ἂν στοιχήσω· ἄμυνῶ δὲ καὶ ὑπὲρ ἱερῶν καὶ ὀσίων καὶ μόνος καὶ μετὰ πολλῶν. καὶ τὴν πατρίδα οὐκ ἐλάσσω παραδώσω, πλείω δὲ καὶ ἀρείω ὄσης ἂν παραδέξωμαι. καὶ εὐηκοήσω τῶν ἀεὶ κραινόντων ἐμφρόνως καὶ τοῖς θεσμοῖς τοῖς ἰδρυμένοις πείσομαι καὶ οὐστίνας ἂν ἄλλους τὸ πλῆθος ἰδρύσῃται ὁμοφρόνως· καὶ ἂν τις ἀναιρῇ τοὺς θεσμοὺς ἢ μὴ πείθῃται οὐκ ἐπιτρέψω, ἄμυνῶ δὲ καὶ μόνος καὶ μετὰ πολλῶν. καὶ ἱερά τὰ πάτρια τιμήσω. Ἱστορες τούτων Ἄγλαυρος, Ἐνυάλιος, Ἄρης, Ζεὺς, Θαλλῶ, Αὐζῶ, Ἡγεμόνη.»

« Ο περίφημος ιερός όρκος των αρχαίων Ελλήνων οπλιτών»

Παράλληλα, στο πλαίσιο του θεσμού της εφηβείας εντάσσονταν ορισμένες διαβατήριες τελετές. Οι εορτές των Απατουριών συμβολίζουν πως ο έφηβος είναι περιθωριακός προσωρινά στην πόλη και αναλαμβάνει το ρόλο του περιπόλου που προαναφέρθηκε. Επίσης, αντιπαραθέτουν τον έντιμο αγώνα των οπλιτών, με την πονηριά –απάτη- του εφήβου που μάχεται σαν κυνηγός. Έπειτα οι εορτές των Ωσχοφοριών συμβόλιζαν την είσοδο του εφήβου στον ενήλικα βίο και περιλάμβαναν πομπές, δηλαδή δύο παιδιά κουβαλούσαν τους «ώσχους» και βάδιζαν μεταμφιεσμένα σε κορίτσια δείχνοντας τον διαφορούμενο χαρακτήρα της θέσης τους μέσα στην πόλη ως έφηβοι και ως μετέπειτα οπλίτες. Ακόμα περιλάμβαναν αγώνες δρόμων όπου συμμετείχαν είκοσι έφηβοι και αγωνίζονταν σε δέκα δοκιμασίες. Οι νικητές βραβεύονταν πίνοντας ένα ποτό πέντε συστατικών (κρασί, μέλι, τυρί, κριθάλευρο και λάδι) το οποίο συμβόλιζε το πέρασμα από τον άγριο στον πολιτισμένο βίο.

Όσον αφορά τα ορφανά παιδιά των Αθηναίων που έπεσαν στο πεδίο της μάχης πολεμώντας γενναία για τη πατρίδα τους, για αυτά φρόντιζε η πολιτεία και σαν πατέρας τους τα ανέτρεφε εξασφαλίζοντας τα απαραίτητα για την επιβίωσή και τη μόρφωσή τους και τους επιφύλασσε ιδιαίτερες τιμές. Οι νεαροί στα πρόθυρα της ενηλικίωσής τους στο πλαίσιο του εορτασμού των Μεγάλων Διονυσίων παρουσιάζονταν στους συμπολίτες

τους με μια τιμητική διακήρυξη και προτρεπτική για επίδειξη ανδρείας. Παραλάμβαναν με ευγνωμοσύνη τις πανοπλίες τους και αναλάμβαναν το καθήκον να πληρώσουν το χρέος τους στους ευεργέτες τους με το να αποδειχτούν ισάξιοι ως προς την ανδρεία των πατέρων τους και ως προς την υποταγή τους στον κοινό σκοπό της αθηναϊκής πόλης.³⁰

Η εκπαίδευση των κοριτσιών από την άλλη διέφερε από αυτή των αγοριών και αυτό φαίνεται από τον αποκλεισμό τους από τον πολιτικό βίο και τον πόλεμο. Οι γυναίκες εκπαιδεύονταν για τη σωστή διαχείριση του «οίκου». Βέβαια συμμετείχαν στη θρησκευτική ζωή της πόλης, εφόσον έπαιρναν μέρος στις διαβατήριες τελετές με τις οποίες προετοιμάζονταν να γίνουν σύζυγοι, μητέρες και φύλακες του οίκου. Οι τελετές αυτές αποτελούσαν μέρος της λαμπρής αθηναϊκής εκπαίδευσης που πρόσφερε η πόλη.

Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες παρέμεναν σε όλη τους τη ζωή υπό τον έλεγχο του κυρίου, δηλαδή του πατέρα τους αρχικά και αργότερα του συζύγου τους. Δεν διέθεταν περιουσία, ούτε είχαν το δικαίωμα να προσφεύγουν στη δικαιοσύνη και δεν επέλεγαν οι ίδιες τον σύζυγό τους αλλά ο πατέρας τους ή αν δεν υπήρχε αυτός, αναλάμβανε ο πιο κοντινός συγγενής. Ελεύθερη γυναίκα ήταν μόνο η εταίρα που δεχόταν κάθε γενναιοδωρία από τον άντρα που συντρόφευε. Έως τα δεκατέσσερα η κοπέλα παρέμενε στον πατρικόν «οίκον». Εκεί η μητέρα της την εκπαίδευε στον γυναικωνίτη επάνω σε έργα της μελλοντικά ως συζύγου, μητέρας και φύλακα της εστίας. Επίσης μαθήτευε στη συλλογική πειθαρχία μιας κοινής ζωής, στη γυναικεία κοινωνικότητα και τεχνογνωσία. Η εκπαίδευση αφορούσε στη λειτουργία του οίκου- καθάρισμα, πλύσιμο, μαγείρεμα, κατασκευή ενδυμάτων. Ως πρότυπο εκπαίδευσης ήταν βεβαίως η ξακουστή Πηνελόπη, η πιστή σώφρων και μετριόφρων γυναίκα του Οδυσσέα. Ο γυναικωνίτης πιθανότατα ήταν τόπος προφορικής εκπαίδευσης, μετάδοσης δηλαδή της μυθολογίας που ήταν απαραίτητη για την συμμετοχή τους στη θρησκευτική ζωή. Στη συνέχεια όταν εκδιδόταν από τον πατέρα στον σύζυγο όφειλε να υπακούει σε αυτόν, ο οποίος δρούσε εκτός του οίκου, ως πολίτης, πολεμιστής και παραγωγός ενώ η γυναίκα ήταν πλέον εκπαιδευμένη να διαχειρίζεται ότι έχει σχέση με τον οίκο. Οι Αθηναίες γυναίκες λοιπόν ήταν σύζυγοι και κόρες πολιτών («αστές» ή «πολίτιδες») και ήταν μονίμως ανήλικες περνώντας από την κηδεμονία του πατέρα τους σε εκείνη της συζύγου. Ο γάμος αποτελούσε κοινωνική πρακτική της πόλης και ο πατέρας κατάβαλλε προίκα για τη κόρη του η οποία δεν είχε κανένα δικαίωμα να τη διαχειρίζεται.³¹

Πέρα όμως από την οικιακή εκπαίδευση, πολλές αρχαίες πηγές μαρτυρούν πως οι νεανίδες διδάσκονταν και οργανική μουσική-αυλό και λύρα-, χορικό άσμα και όρχηση, καθώς και γραφή και ανάγνωση. Πολλά αγγεία απεικονίζουν νεαρές μαθήτριες να κρατούν πινακίδες για γράψιμο και κυλίνδρους παπύρου. Σαφώς είναι πιθανό ορισμένες εταίρες να λάμβαναν και αυτές γραμματική και μουσική εκπαίδευση καθώς ήταν γυναίκες καλλιεργημένες και γοήτευαν τους άνδρες με τα θέλγητρά τους και τις πνευματικές τους αρετές. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο γυναικωνίτης αποτελούσε τόπο εκπαίδευσης των κοριτσιών και πολλοί μελετητές θεωρούν πως τα κορίτσια

³⁰ Goldhill 1990, 105-106

³¹ Mosse 2010, 370-373

πήγαιναν σε σχολεία ιδίως οι εταίρες και τα κορίτσια φτωχών οικογενειών. Ακόμη θεωρείτο πως τα κορίτσια συμμετείχαν σε αθλήματα, όπως σε αγώνες δρόμου. Τέλος πραγματοποιούνταν και για τα κορίτσια διαβατήριες τελετές, τα οποία έμπαιναν στην υπηρεσία των παρθένων θεοτήτων της Αθηνάς και της Άρτεμης, που εμπλέκονταν η πρώτη ως πολιάδα θεότητα και η δεύτερη ως θεά κουροτρόφος που εξασφάλιζε την ανάπτυξη κοριτσιών από τη σύλλησή τους ως την ήβη, την οποία ακολουθεί ο γάμος. Επίσης, ορισμένα κορίτσια της προεφηβικής ή εφηβικής ηλικίας πραγματοποιούσαν μια μνητική πορεία που αναπαριστούσε τη μελλοντική τους θέση ως έγγαμων γυναικών.

1.3 Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ο ελληνικός πολιτισμός ονομάστηκε «ελληνικό θαύμα», διότι οι Έλληνες υπήρξαν εφευρέτες σε πολλούς πνευματικούς τομείς, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Ιδιαίτερα η Αθήνα αποτελεί ασφαλώς το κέντρο της διανοήσης και της τέχνης, όπου γεννήθηκαν η τραγωδία, η ιστορία, οι φιλοσοφικές σχολές και πολλές που σφράγισαν τη εξέλιξη της παιδείας ολόκληρου του κόσμου.³² Η κλασική αγωγή αποτελούσε έναν πολύ σοφό κύκλο σπουδών που έδινε στους νεαρούς Αθηναίους προικισμένα πνεύματα και να έχουν την επιθυμία να αυξήσουν τις γνώσεις τους και να είναι απόλυτα αφοσιωμένοι στη πόλη τους έχοντας την αίσθηση του αγαθού και του ωραίου. Εφάρμοζαν δηλαδή αυτό που είχε πει κάποτε ο Σόλων: "Γηράσκω διδασκόμενος".

Επιπλέον, οι οικονομικά ευκατάστατοι Αθηναίοι πολίτες απολάμβαναν το αγαθό της παιδείας και της εκπαίδευσης, η οποία αποτελούσε δικαίωμα μόνο των ελεύθερων πολιτών και όχι των δούλων, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, όπου ορισμένοι αφέντες εκπαίδευαν τους δούλους τους για να τους χρησιμοποιήσουν σε συγκριμένα καθήκοντα που τους εξυπηρετούσαν. Εκτός των άλλων, οι πολίτες που είχαν τα οικονομικά μέσα μπορούσαν να μορφώσουν ευκολότερα τα παιδιά τους σε σχέση με τους οικονομικά ενδεείς. Παρόλα αυτά η επικράτηση της δημοκρατίας μείωσε τις κοινωνικές ανισότητες και έτσι μας είναι γνωστό πως πολλοί πατέρες με μεσαίο εισόδημα έστελναν τα παιδιά τους να μάθουν γράμματα και να αποκτήσουν έστω τις πρώτες βάσεις της παιδείας. Άλλωστε στην Αθήνα εκείνη την εποχή έναν αμόρφωτο άνθρωπο τον καθιστούσαν αντικείμενο χλευασμού και είναι άρρηκτα αποδεδειγμένο το πάθος τους για τα γράμματα πολλές φορές, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση των Μηδικών πολέμων, όταν αναγκάστηκαν να αφήσουν τη πόλη στα χέρια των Περσών, έστειλαν τις γυναίκες και τα παιδιά τους στη Τροιζήνα ώστε να εξασφαλίσουν τη διατροφή αλλά και να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους.

«κυρωθέντος δὲ τοῦ ψηφίσματος οἱ πλείστοι τῶν Ἀθηναίων ὑπέξέθεντο γενεὰς καὶ γυναῖκας εἰς Τροιζῆνα, φιλοτίμως πάνυ τῶν Τροιζηνίων ὑποδεχομένων· καὶ γὰρ τρέφειν

³² Mosse 2010, 384

ἐψηφίσαντο δημοσίᾳ, δύο ὀβολοὺς ἑκάστῳ διδόντες, καὶ τῆς ὀπόρας λαμβάνειν τοὺς παῖδας ἐξεῖναι πανταχόθεν, ἔτι δ' ὑπὲρ αὐτῶν διδασκάλοις τελεῖν μισθούς».

«Όταν η πρόταση αυτή εγκρίθηκε, οι περισσότεροι από τους Αθηναίους έφεραν γι' ασφάλεια τα παιδιά και τις γυναίκες τους στην Τροιζήνα, όπου οι κάτοικοι τα δέχονταν με μεγάλη προθυμία. Αποφάσισαν μάλιστα να αναλάβουν τη διατροφή τους με δημόσια έξοδα, δίνοντας κάθε μέρα δύο ὀβολούς στον καθένα, και να επιτρέπουν στα παιδιά να παίρνουν οπωρικά από παντού, και ακόμη να πληρώνουν γι' αυτά μιστούς σε δασκάλους.»

(Πλούταρχος, «Θεμιστοκλής» 10, Μετάφραση Μ.Οικονόμου)

Από την άλλη, το πλήγμα που δέχθηκε η δημοκρατία της Αθήνας κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο είχε ως αποτέλεσμα την υπονόμευση και το φραγμό του αγαθού της εκπαίδευσης. Μέλη των τριάκοντα τυράννων δεν δίστασαν να στραφούν ενάντια στο λόγο και την αθηναϊκή παιδεία. Εξαφάνισαν τις συζητήσεις σε δημόσιους χώρους, κατήγγησαν τις ομηρικές απαγγελίες στις τελετές, διέκοψαν τις θεατρικές παραστάσεις και «θανάτωσαν» την ανώτατη παιδεία κλείνοντας τις σχολές της ρητορικής. Επίσης ο μεγάλος φιλόσοφος Σωκράτης που πρόσφερε πάρα πολλά στην αρχαία αλλά και στη νέα ελληνική παιδεία υπέστη θύμα της πολιτικής σύγκρουσης ολιγαρχίας – δημοκρατίας και καταδικάστηκε σε θάνατο. Παρόλα αυτά, η ελληνική εκπαίδευση παρέμεινε άφθαρτη ανά τους αιώνες και συνδέθηκε στενά με το πολιτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο της χώρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^Ο

«Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

2.1 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΣΠΑΡΤΗ

Η σπαρτιατική εκπαίδευση δηλωνόταν με τον όρο «*αγωγή*» και αντιπροσώπευε μια ισόβια σπαρτιατική παιδεία που αποσκοπούσε στη διαπαιδαγώγηση των παιδιών ως πολίτες και οπλίτες. Οι Σπαρτιάτες ως πολίτες ήταν ίσοι και όμοιοι και ως αποστολή είχαν τη συμμετοχή στο πόλεμο και στη πολιτική ζωή και δεν συμμετείχαν σε αγροτικές, εμπορικές ή βιοτεχνικές δραστηριότητες (αυτές είχαν αναλάβει οι περίοικοι της Σπάρτης). Για να έχουν πρόσβαση στα δικαιώματα του πολίτη έπρεπε να κατάγονται από πατέρα πολίτη της Σπάρτης, να καταβάλλουν χρηματικό ποσό σε συλλογικά συστήματα της πόλης και σαφώς να έχουν περάσει το εκπαιδευτικό στάδιο της αγωγής. Σε αυτή τη σπαρτιατική εκπαίδευση είχαν δικαίωμα να συμμετάσχουν και ελεύθεροι κάτοικοι της πόλης, οι οποίοι είχαν διαφορετική καταγωγή. Αυτό συνέβαινε για την ενίσχυση του μάχιμου σώματος των οπλιτών μια και η Σπάρτη ήταν ολιγάνθρωπη.

Πριν την αγωγή τα παιδιά λάμβαναν μια βασική εκπαίδευση από την οικογένειά τους και μετά το τέλος της αγωγής ξεκινούσε μια καινούργια ζωή για τους νεαρούς που εξακολουθούσε να παρακολουθεί το κράτος. Οι καλύτεροι από τους νέους αντιμετώπιζαν νέες δοκιμασίες που σκοπό είχαν την ένταξη σε μια επίλεκτη περιορισμένη ομάδα. Ειδικότερα, όταν γεννιόταν το παιδί, το παρουσίαζε ο πατέρας του στο συμβούλιο των γερόντων της φυλής του (Λέσχη), το οποίο είχε δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω στο παιδί. Έπειτα παρέμενε στην οικογένεια έως και τα οκτώ του χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων οι Λακεδαιμόνιες τροφοί μάθαιναν στα παιδιά να έχουν τις πρέπουσες αρχές, όπως να μην έχουν φόβους και να μην είναι παράξενα στη συμπεριφορά.³³ Η οικογένεια αποτελούσε τη πρώτη εκπαίδευση αλλά δεν ήταν εκπαιδευτικός θεσμός. Η πραγματική εκπαίδευση ήταν η ομαδική η οποία εξασφάλιζε την κοινωνικοποίηση των μελλοντικών πολιτών. Στην ηλικία των οκτώ έως δώδεκα ετών, το παιδί έφευγε από την οικογένεια για να ζήσει με τους συνομηλικούς του αλλά το βράδυ επέστρεφε στο σπίτι του.

---

³³ Flaceliere 2005, 110-112

Εικόνα 6: «Η σπαρτιατική αγωγή»

Αναφορικά με την «**αγωγή**» ως τη βασική εκπαίδευση, αυτή ήταν η μάθηση της υπακοής και της αντοχής και της πειθαρχίας στην ομαδικότητα με αποτέλεσμα την ανώτερη διάκρισή τους. Τα παιδιά χωρίζονταν σε ομάδες και σε κάθε ομάδα οριζόταν ένας αρχηγός. Τα υπόλοιπα παιδιά έπρεπε να ακολουθούν τις διαταγές των αρχηγών τους και να δέχονται και τις τιμωρίες που τους επέβαλλαν. Η αγωγή έμοιαζε με την καθοδήγηση και εξημέρωση των κοπαδιών, δηλαδή οι βασικές μονάδες αποτελούνταν από τις βούες (κοπάδια βοδιών), πολλές βούες αποτελούσαν μια αγέλη και πολλές αγέλες μια ίλα (ένα στρατιωτικό τμήμα). Ένας ειδικός αξιωματούχος ο παιδονόμος με τα μαστιγοφόρα έλεγχε τις ομάδες στους τρεις αυτούς κύκλους της αγωγής. Στόχος αυτής της διαδικασίας ήταν η απόκτηση της αυτάρκειας, της γνωριμίας με τον εαυτό τους και της αντοχής στη πείνα, στη δίψα, στη ζέστη και στο κρύο. Επιπλέον στόχευε στο ζήλο, την άμιλλα και την επιθυμία της ανωτερότητας. Οι πιο έξυπνοι και παθιασμένοι για μάχη γίνονταν αρχηγοί της ομάδας και οι γέροντες επέβλεπαν το παιχνίδι και προξενούσαν πολλές φορές καυγάδες ώστε να ξεχωρίσουν τους πιο τολμηρούς και μαχητικούς.

Η ανάγνωση και η γραφή δεν ήταν δυνατό να έλλειπε από την σπαρτιατική εκπαίδευση, περιοριζόταν όμως στα απολύτως αναγκαία. Στηριζόταν στη μελέτη του Ομήρου, και των λυρικών ποιητών Τυρταίου και Αλκμάννα, Η γραφή ήταν διαδεδομένη ήδη από τον 7^ο αιώνα, αλλά η Σπάρτη έμεινε πιστή στην προφορική παράδοση αφού μέχρι και οι νόμοι απαγορευόταν κατά τη διάρκεια της κλασικής εποχής, να γράφονται πάνω σε οποιοδήποτε υλικό.

Μετά την ηλικία των δώδεκα ετών τα παιδιά κοιμούνταν μαζί με σε στρατώνες. Το στρώμα τους το κατασκεύαζαν οι ίδιοι, ήταν κουρεμένοι σύριζα και βιάδιζαν χωρίς υποδήματα και ιμάτια. Η τροφή τους δεν επαρκούσε και πολλές φορές έκλεβαν κρυφά δεν γνώριζαν τη διασκέδαση και έπρεπε να υπακούουν στους καλύτερους εφήβους, οι οποίοι με τη σειρά τους υπάκουαν στον παιδονόμο. Έπειτα αγωνίζονταν με σκοπό να αναδειχθεί η καλύτερη ομάδα. Έτσι έρχονταν αντιμέτωποι στους αγώνες σφαιρέων όπου συγκρούονταν άοπλοι. Στο γυμνάσιο οι μελλοντικοί οπλίτες μάθαιναν τη χρήση ακοντίου, ξίφους ασπίδας και να εκτελούν ελιγμούς στη φάλαγγα. Όσον αφορά τη

μουσική εκπαίδευση, αυτή ήταν η εκμάθηση των έργων του πολέμου, αφού οι ελληνικές στρατιές βιάζονταν προς τη μάχη υπό τους ήχους του αυλού. Επίσης χόρευαν τον πυρρήχιο υπό τους ήχους πάλι του αυλού και αυτό αποτελούσε μια μίμηση μάχης. Οι νεαροί Σπαρτιάτες μάθαιναν να εκφράζονται με λακωνικό τρόπο, δηλαδή να λένε λόγια μεστά και με λίγες λέξεις, που βεβαίως θα ωφελούσε όταν καλούνταν στις συγκεντρώσεις να εκφράζουν τη γνώμη τους για τη λήψη αποφάσεων.

Στην ηλικία των δεκαέξι ετών, όπου περνούσαν από την παιδική ηλικία στη νεότητα, έπρεπε να υποστούν μνηστικές δοκιμασίες μεγάλης σκληρότητας, που αποτελούσαν αποδείξεις αντοχής και είχαν μαγικό χαρακτήρα με χορούς και μασκαράτες. Τέτοιες τελετές ήταν οι τελετές μαστιγώματος στο βωμό της Άρτεμης Ορθίας, όπου οι έφηβοι χωρισμένοι σε δυο αντίπαλες ομάδες έπρεπε να πάνε να κλέψουν τυριά και αυτό έδινε την αφορμή να δώσουν και να πάρουν χτυπήματα με μαστίγιο.³⁴ Ένας άλλος δοκιμαστικός παιδαγωγικός θεσμός ήταν η «**κρυπτεία**», κατά την οποία αυτοί που συμμετείχαν έπρεπε να παραμείνουν κρυμμένοι ένα χρόνο χωρίς να τους δει κανείς, να τριγυρνούν ανυπόδητοι και χωρίς προμήθειες και να κοιμούνται όποτε μπορούσαν. Όσοι δεν κατάφερναν να μείνουν απαρατήρητοι τιμωρούνταν, ενώ όσοι τα κατάφερναν αναλάμβαναν ειδικές αποστολές (συμβολική εξόντωση ειλώτων, αποστολές σε καιρό πολέμου). Η σημασία της κρυπτείας έγκειται στην παλινδρόμηση της παιδικής ηλικίας και τον ζώδη χαρακτήρα της πρωτόγονης ζωής και χρησίμευε στην επιτήρηση των ειλωτών και στην εκτέλεση των υπόπτων της πόλης.³⁵

Οι Σπαρτιάτες από την ηλικία των είκοσι έως τριάντα ετών ονομάζονταν νέοι και εφόσον είχαν περάσει την εκπαίδευση της αγωγής και μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να επιστρατευθούν, έπρεπε να παντρευτούν για να αναπαράγουν το στρατιωτικό σώμα των πολιτών. Φυσικά ο νεαρός έγγαμος συνέχιζε να κοιμάται με τους υπόλοιπους νεαρούς στους κοιτώνες και περνούσε όλη τη μέρα και τη νύχτα μαζί τους, γι αυτό και συναντούσε κρυφά τη νεαρή γυναίκα του, γιατί φοβόταν μην τον καταλάβει κάποιος. Η καθημερινή παρουσία τους στο συσσίτιον (φιδίτιο), το κοινό γεύμα όπου ο καθένας συνείσφερε με το μερίδιό του, έρχονταν σε επαφή με σπαρτιατικές ηθικές και πολιτικές αξίες και σαφώς αποτελούσε τόπο εκπαίδευσης διότι εκεί αναφέρονταν υψηλές πράξεις των πολιτών και έτσι εκπαιδεύονταν από τους γεροντότερους. Όσον αφορά τους επίλεκτους, αρχικά οι τριακόσιοι ιπείς επιλέγονταν ως τρεις ιπαγρέτας από τους αξιωματικούς υπό τη διαταγή των ιπέων και ο καθένας έπρεπε να στρατολογήσει εκατό ηβώνας και να αιτιολογήσει το λόγο που τους επέλεξε με βάση την προσωπική τους αξία. Οι ιπείς ήταν σωματοφύλακες και έπαιρναν μέρος σε δύσκολες αποστολές και βρίσκονταν σε διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ τους.

Πέρα από την εκπαίδευση των αγοριών, εκπαιδεύονταν υποχρεωτικά και τα κορίτσια τα οποία συμμετείχαν στην εκμάθηση της καλής συζύγου και μέλλουσας μητέρας που θα γεννούσε γενναίους πολεμιστές. Οι νεαρές Σπαρτιάτισσες λοιπόν, πριν φτάσουν στην εφηβεία εκπαιδεύονταν στα πλαίσια της οικογένειας και η παιδεία τους σταματούσε με το γάμο. Δηλώνονταν με τον όρο παρθένα, ως ανύπαντρες και πιθανώς υπήρχαν ηλικιακές βαθμίδες, όπου οι έφηβες αγωνίζονταν σε αγώνες δρόμου και κατανέμονταν

³⁴ Flaceliere 2005, 112

³⁵ Friedell 1994, 109-110

στις κατηγορίες των «παγκορασίδων» των κορασίδων» και « των «νεανίδων». Επιπλέον ασκούσαν στην πάλη, στο ακόντιο και στη ρίψη δίσκου και στο δρόμο. Το χορικό άσμα αποτελούσε την πνευματική τους εκπαίδευση όπου απέδιδαν ίση σημασία στο χορό και στο τραγούδι και τα τραγούδια τους (Παρθένια) ήταν ποιήματα ειδικά γραμμένα για αυτές. Η παιδεία των κοριτσιών λοιπόν ήταν η προετοιμασία για τη συζυγική ένωση και την αναπαραγωγή. Οι υλικές τους ευθύνες απέναντι στα παιδιά τους ήταν περιορισμένες αφού οι τροφοί τις βοηθούσαν να τα αναθρέψουν, η «αγωγή» τις απομάκρυνε από αυτά, όφειλαν όμως να επηρεάζουν τα ήθη των γιών τους έχοντας αφομοιώσει τις αξίες της πόλης.

Τέλος, ασκούσαν κάποια πολιτική επιρροή χωρίς να έχουν το δικαίωμα του πολίτη, ήταν μόνο κόρες και σύζυγοι πολιτών και σαφώς είχαν διαφορετική θέση από εκείνη των γυναικών της Αθήνας. Μπορούσαν ακόμη να κληρονομήσουν την πατρογονική περιουσία και να ορίζουν την προίκα τους και να επιδρούν στη διοίκηση εφόσον οι άνδρες ενδιαφέρονταν μόνο για τον πόλεμο.³⁶ Επιπλέον, οι νεαρές σπαρτιάτισσες υποβάλλονταν και αυτές, όπως και τα αγόρια, σε έντονη αθλητική άσκηση. Γυμνάζονταν δημόσια, πάλευαν, έριχναν δίσκο και ακόντιο το οποίο ήταν πολεμικό όπλο και ο σκοπός της αθλητικής άσκησης ήταν να γίνουν ρωμαλέες μητέρες και προικισμένες γυναίκες με ανδρικές αρετές. Λέγεται ότι για να αποφεύγουν τη μαλθακότητα μιας σπιτικής εκπαίδευσης χωρίς σκληραγωγία εμφανίζονταν στις λιτανείες γυμνές χορεύοντας και τραγουδώντας στις θρησκευτικές τελετές μπροστά στα μάτια των ανδρών.³⁷

Επιπλέον, στη Σπάρτη τον 5^ο αιώνα π.Χ. δημιουργήθηκαν δύο μουσικές καταστάσεις εφόσον ιδρύθηκαν σχολές η μία ενός μουσικού από τη Λέσβο, του Τέρπανδρου που εργάστηκε στην πόλη και έδωσε στη λύρα επτά χορδές και διαμόρφωσε τη βαθύφωνη κιθάρα σε όργανο συναυλίας και η δεύτερη σχολή συνδέθηκε με την καλλιτεχνική γιορτή προς τιμήν του Απόλλωνα (των Γυμνοπαιδιών). Ο Αλκμάν επίσης λέγεται ότι βρέθηκε στη Σπάρτη σε μια πλουσιότατη και ζωντανή παράδοση, καθώς και πολλοί θεωρητικοί και πρακτικοί μουσικοί ήταν πρωταγωνιστές εκείνη την εποχή στη πόλη.³⁸ Η μουσική μόρφωση που λάμβαναν οι σπαρτιάτες σχετιζόταν κυρίως με τον πόλεμο διότι ο πολύ καλά κανονισμένος μουσικός ρυθμός των χορών ετοίμαζε τις πειθαρχικές κινήσεις των ταγμάτων.

Η ειδική εκπαίδευση και η σωματική εκγύμναση των Σπαρτιατών ξεχώριζαν από τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο και αποσκοπούσαν στο να εμποτίσουν τη νεολαία με οπλιτικές αρετές. Η σκληρή σωματική άσκηση, η αντοχή στη πείνα το ελαφρύ ντύσιμο, η άμιλλα σε αγώνες και χορούς και η προγονική σοφία αποτελούσαν τη ζωή τους. Το σκληρό αυτό εκπαιδευτικό πρόγραμμα, οι στρατιωτικές ασκήσεις, οι ποικίλοι μηχανισμοί κοινωνικής αποδοκιμασίας για την αποτυχία των ενηλίκων στις δοκιμασίες συνέβαλαν στο γίνει ο σπαρτιατικός στρατός σταθερότερος και πιο επαγγελματικός σ όλη την Ελλάδα. Η μεγάλη του αρετή ήταν η πειθαρχία και η αυτοπειθαρχία, η σωφροσύνη η χαρακτηριστική ολιγαρχική αρετή να γνωρίζει κανείς τα όριά του. Το σπαρτιατικό σύστημα είχε βέβαια και αδυναμίες. Δηλαδή, ένας φιλόδοξος σπαρτιάτης ήταν πειθήνιος

³⁶ Mosse 2010, 379-381

³⁷ Flaceliere 2005, 108-110

³⁸ Καζάκης 2000, 18

στο πλαίσιο της δικής του άκαμπτης κοινωνίας αλλά όταν βρισκόταν έξω από τη Σπάρτη έφτανε σε υπερβολές. Η αγωγή του τον δυσκόλευε να αντιμετωπίζει διπλωματικά ανθρώπους που δεν είχαν συνηθίσει στην πειθαρχία από τη νηπιακή τους ηλικία.³⁹

Η σπαρτιατική εκπαίδευση χαρακτηρίστηκε από πολλούς μια πρακτική με πολλές ανισότητες, διάπλαση εις την αρετήν αλλά και ένα άγριο ωμό πολεμικό σύστημα που εξασκεί την πολεμική αρετή και συνείδηση, η πνευματική παιδεία όμως απουσιάζει. Τέλος το κράτος ήταν ο κύριος ρυθμιστής της εκπαίδευσης ως και την τελευταία λεπτομέρεια.

---

³⁹ Andrewes 1999, 307-311

2.2 Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ

Όταν πραγματοποιείται μελέτη για την αρχαία ελληνική εκπαίδευση δεν πρέπει να παραληφθεί η μελέτη για το περίφημο νησί της Λέσβου, το οποίο ήταν ένα μεγάλο νησί που προσέλκυσε τους Έλληνες να μεταναστεύσουν εκεί όπου άνθησε η λυρική ποίηση- η αιολική μούσα. Εκπρόσωποί της ήταν η Σαπφώ και ο Αλκαίος, οι οποίοι εξέφραζαν τα συναισθήματα τους αποφεύγοντας να χρησιμοποιήσουν μια υπερβολικά τεχνητή γλώσσα και ασχολήθηκαν με πολιτικά θέματα, με θεούς με το κρασί και με τον έρωτα. Το έργο της Σαπφώς αποτελεί σημαντική πηγή για την εκπαίδευση της Λέσβου και το πρόσωπό της είναι το παράδειγμα γυναικείας ποίησης της αρχαίας Ελλάδας που έχει διασωθεί.

Οι γυναίκες εκεί ήταν περισσότερο ελεύθερες και ειδικά οι αριστοκράτισσες, οι οποίες διατηρούσαν προνόμια που είχαν οι βασίλισσες στο ομηρικό έπος και ήταν υποχρεωμένες να παρακολουθούν **θιάσους** -ιδιωτικούς συλλόγους- που αποτελούσαν τη βασική εκπαίδευση τους, κάτω από τη σκέπη μιας ώριμης, ευυπόληπτης γυναίκας και να μορφώνονται για να γίνουν άξιες να κυβερνήσουν το σπιτικό τους και να συντροφέψουν τον άνδρα τους στη ζωή. Οι θίασοι αυτοί είχαν θρησκευτική διάταξη διότι λάτρευαν τις δικές τους θεότητες και έκαναν δικές τους τελετές που ήταν αφιερωμένες στις Μούσες στις Χάριτες και στην Αφροδίτη. Εκεί οι νεαρές μαθήτριες που έρχονταν και από άλλες ελληνικές περιοχές, μάθαιναν μουσική, χορό και λάμβαναν πνευματική, φιλολογική και επιστημονική παιδεία, καθώς και αθλητική. Οφείλαν να καλλιεργήσουν το πνεύμα τους με την ποίηση, τη μουσική, το χορό και το τραγούδι. Επίσης μάθαιναν να ράβουν, να κεντούν και να υφαίνουν στον αργαλειό και εξοικειώνονταν στους κανόνες καλής συμπεριφοράς. Η ομορφιά του κορμιού ήταν απαραίτητη γι' αυτό και οι κόρες περιποιούνταν το σώμα τους, καθώς ντύνονταν κομψά, στολίζονταν και μυρώνονταν, γι' αυτό και η ολοκλήρωσή της εκπαίδευσης πραγματοποιούνταν με διαγωνισμούς ομορφιάς (**Καλλιστεία**) ανάμεσα σε κορίτσια.

Η Σαπφώ, μια όμορφη, ώριμη γυναίκα και μητέρα ήταν η πιο γνωστή ποιήτρια-διδάσκαλος του δικού της θιάσου κοριτσιών, στα οποία μάθαινε χορό, λύρα, τραγούδι και δρόμο. Απώτερος σκοπός βεβαίως της εκπαίδευσής της ήταν ο γάμος η απόκτηση γοητείας, χάρις και ομορφιάς από τις μέλλουσες συζύγους. Επιπλέον, τα κορίτσια προετοιμάζονταν για το πέρασμα από την εφηβεία στην ωριμότητα, δηλαδή περνούσαν από το στάδιο της έλλειψης καλλιέργειας και της εφηβείας, στην κατάσταση της γυναίκας που μπορεί να εμπνεύσει τον έρωτα.⁴⁰ στο απόσπασμα 94 του έργου της περιγράφονται οι ασχολίες των νεαρών κοριτσιών του κύκλου της. Κυριαρχεί η ατμόσφαιρα της ήρεμης και συντροφικής ζωής, η οποία περιλαμβάνει επισκέψεις σε ιερά και βωμούς, στεφάνια από λουλούδια και χρήση μυρωδικών. Στο χώρο διδασκαλίας της Σαπφούς υπήρχε μια ατμόσφαιρα ψυχικής και υλικής άνεσης. Τιμωρίες δεν επέβαλλε και είχε δεθεί με τις μαθήτριές της στενά στα πλαίσια μιας δυνατής και θερμής

⁴⁰ Φράγκου 2003, 33-38

«φιλίας».⁴¹ Οι αρχαίοι έλληνες μάλιστα σύγκριναν τη Σαπφώ με το Σωκράτη και θεωρούσαν αυτή τη σχέση παρόμοια με τους δεσμούς που είχε ο φιλόσοφος με τους δικούς του μαθητές. Ήταν όμως ένας έρωτας που διεγειρόταν από τη θέα του σωματικού κάλλους, αλλά εξιδανικευόταν ως ύψιστη πνευματικότητα που μόνο ένας ποιητής μπορούσε να πετύχει και ως το βαθύτερο συναίσθημα, που μόνο μια γυναίκα μπορούσε να αισθανθεί.⁴² Στα ποιήματά της ύμνησε το γάμο, την απρόσιτη ομορφιά της συζύγου και τον έρωτα και αποτελεί την πρώτη ποιήτρια παγκόσμιας λογοτεχνίας.

Εικόνα 7: « Η Σαπφώ διδάσκει ποίηση στις μαθήτριάς της»

---

⁴¹ Καζάκης 2000, 78-95

⁴² Friedell 1994, 142-143

2.3 «Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΣΠΑΡΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ»

Ο κόσμος της αρχαίας Ελλάδας γενικότερα ήταν ανδροκρατούμενος, έτσι οι γυναίκες έμεναν στο περιθώριο και οι πληροφορίες για τη δράση και την εκπαίδευση του άνδρα-πολίτη είναι πολύ περισσότερες σε σχέση με αυτή της γυναίκας. Παρόλα αυτά η θέση της γυναίκας στη Σπάρτη και στη Μυτιλήνη σχετίζεται με μια πρωτόγνωρη ελευθερία. Η στρατιωτική οργάνωση της Σπάρτης και η διαρκής απουσία των ανδρών έδωσαν στις γυναίκες μεγάλη ελευθερία. Φυσικά η αναπαραγωγή ήταν ο κύριος ρόλος τους και η επιθυμία για την απόκτηση εύρωστων παιδιών ήταν αναγκαία για να εκγυμνάζονται και τα κορίτσια. Πάντως δεν συμμετείχαν σε πολιτικές υποθέσεις και στην άσκηση της εξουσίας, αλλά διέφεραν από τις υπόλοιπες Ελληνίδες καθώς απαλλάσσονταν ακόμη και από την ευθύνη ανατροφής των παιδιών τους, αφού τα αναλάμβανε η πολιτεία από την ηλικία των επτά ετών.

Και στη Λέσβο οι γυναίκες απολάμβαναν μια άλλου είδους ελευθερία. Η ενασχόληση με τις τέχνες ήταν το στοιχείο διαφοροποίησης σε σχέση με τις ομόφυλές τους και σε αυτό είχαν συμβάλει οι άνετες επαφές των γυναικών με την ανδρική κοινωνία και η έλλειψη αυστηρής πειθαρχίας. Η ύπαρξη κύκλων γυναικών που μούσαν νεότερα μέλη στη μουσική, στο χορό και στην ποίηση είναι γεγονός και μάλιστα οι γυναίκες ανώτερων κοινωνικών τάξεων είναι πιθανότερο να συμμετείχαν σε τέτοιους κύκλους. Ακόμη, οι διαγωνισμοί ομορφιάς δήλωναν εξωστρέφεια και περηφάνια για το σωματικό κάλλος και επιδεικνύονταν χωρίς συστολές, καθώς η ομορφιά θεωρούνταν αρετή, αλλά από εκείνες τις αρετές που κατακτώνται με την αγωγή.⁴³

Επιπλέον, η παιδευσιμότητα θεωρούνταν ως μέθοδος αγωγής των νέων και οι ρίζες της εντοπίζονται στις αρχαίες τελετές μύησης των αγοριών στο κόσμο των ενηλίκων, ιδίως στη Σπάρτη. Η σχέση μεταξύ ενός νέου και ώριμου άνδρα σηματοδοτούσε τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ωριμότητα και την προετοιμασία για την ανάληψη ευθυνών που απορρέουν από αυτή. Ο μεγαλύτερος σε ηλικία ήταν ο εραστής και ο μικρότερος είχε το ρόλο του ερωμένου. Ο ώριμος άνδρας λειτουργούσε ως πρότυπο για το νεαρό και επεδίωκε με συμβουλές και υποδείξεις να επιτύχει την ηθική του βελτίωση και την πνευματική του καλλιέργεια.

Η Σπάρτη είναι το πολιτειακό σύστημα το οποίο εμφανίζεται ως δύναμη που ασκεί την αγωγή η οποία θεωρείται ότι ήταν μια μονομερής και επίπονη πολεμική άσκηση. Η υπέρβαση του ατομικισμού και η διαμόρφωση του ανθρώπου με ένα πρότυπο που προσπαθεί να ενισχύσει το σύνολο των ανθρώπων. Στη Σπάρτη κανένας δεν ήταν ελεύθερος να ζήσει όπως θέλει διότι είχε καθορισμένο τρόπο ζωής και ασχολούνταν με τις υποθέσεις του κράτους και είχε ανά πάσα στιγμή τη συνείδηση ότι ανήκει στην πατρίδα και όχι στον εαυτό του. Η «παιδεία» της Σπάρτης ήταν η συστηματική οικοδόμηση της ζωής όλων των ανθρώπων σύμφωνα με ορισμένους κανόνες. Τα πολιτικά δικαιώματα των σπαρτιατών ήταν συνδεδεμένα με την ιδιότητα του πολίτη ως πολεμιστή. Αυτό το πολιτικό –πολεμικό ιδεώδες λοιπόν ήταν και ο σκοπός της αγωγής.

⁴³ Φράγκου 2003, 31-33

Το σπαρτιατικό κράτος άλλωστε διαπλάστηκε με βάση τους μακροχρόνιους και συχνούς πολεμικούς αγώνες, οπότε ήταν αναγκαία μια στρατιωτική και πολιτική ηγεσία αλλά και η καθολική πνευματική έκφραση των ανθρώπινων αξιών οι οποίες προέκυψαν από το πεπρωμένο του πολέμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

«Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ ΤΡΑΓΩΔΙΑ»

Στην αρχαιότητα ποτέ δεν γίνεται λόγος για «παίξιμο» μιας τραγωδίας. Ο όρος που χρησιμοποιείται είναι «διδασκαλία» της τραγωδίας. Οι θεατές λοιπόν έβλεπαν την τραγωδία ως ένα μέσο εκπαίδευσης. Στο θέατρο κατέφευγαν όλοι, πλούσιοι και φτωχοί, γιατί εκεί τους δινόταν η δυνατότητα να προβληματιστούν για καταστάσεις, που η ίδια η ζωή μπορούσε να διαμορφώσει κατά τέτοιο τρόπο, όπως οι μεγάλοι συγγραφείς και σκηνοθέτες τις προβάλλουν μπροστά στα μάτια τους. Στην αρχαία ελληνική τραγωδία το κεντρικό πρόσωπο, ο τραγικός ήρωας, βρίσκεται αντιμέτωπος, παρά τη θέλησή του, με τη μοίρα, με το θείο, με την εξουσία, με υπέρτερες απ' αυτόν δυνάμεις ή είναι αντιμέτωπος με τον ίδιο τον εαυτό του. Ο ίδιος αγωνίζεται για το καλό, αλλά οι συνθήκες ή οι καταστάσεις τον οδηγούν σε διλήμματα ή αδιέξοδα. Ο θεατής αναγνωρίζει, ή πρέπει να αναγνωρίζει, τον εαυτό του στο πρόσωπο του ήρωα και αυτό είναι που έχει παιδευτική αξία. Ο θεατής είναι αναγκασμένος να προβληματιστεί τι θα έκανε αυτός, αν ήταν στη θέση του ήρωα. Αυτό αποτελεί το έναυσμα για να θέσει σε λειτουργία τη σκέψη του. Έτσι θα βοηθήσει τον εαυτό του να προαχθεί σε ανώτερα επίπεδα της ύπαρξής του, αλλά παράλληλα έτσι προάγεται και ο πολιτισμός. Ο άνθρωπος εκ φύσεως είναι ένα ατελές ον και ως εκ τούτου ό,τι τον βοηθά να γίνει τελειότερος είναι και χρήσιμο και απαραίτητο για την κοινωνική του συμβίωση. Η αρχαία ελληνική τραγωδία ή γενικότερα το δράμα είναι είδη τέχνης που βοηθούν στον εξανθρωπισμό του ανθρώπινου όντος και τον οδηγούν στην προσαρμογή στις λογικές ή αναγκαίες νομοτέλειες του σύμπαντος. Μέσα σε χίλιους τριακόσιους στίχους, που κατά μέσο όρο έχουν οι τραγωδίες, σε χρονικό διάστημα πενήντα λεπτών τα μηνύματα που εκπέμπονται προς τους θεατές είναι τόσα και τέτοια, που καμιά διδακτική ώρα σε οποιοδήποτε σχολείο ή Πανεπιστήμιο δεν θα μπορούσε να μεταδώσει.

Η τραγωδία λοιπόν, είναι ένα είδος πολυσύνθετο το οποίο έχει πολιτικό και πολιτιστικό περιεχόμενο, αντικατοπτρίζει τη σύγκρουση ανάμεσα στις παλιές αξίες της αριστοκρατικής πόλης και τις νέες αξίες τη ισοπολιτείας, που εκφράζονται μέσα από τους τραγικούς ήρωες και μέσα από του υπαινιγμούς των τραγικών ποιητών. Επίσης, δεν αποτελεί απλή ψυχαγωγία αλλά αντιμετωπίζεται και ως παιδαγωγικός θεσμός. Τα θέματά της πραγματεύονται εκτός από το μύθο, ηθικές και κοσμοθεωρητικές επιταγές και θέτει τα προβλήματα του ανθρώπου και τη μοίρας του, αποκαλύπτει τα λάθη, την ενοχή και τον πόνο και καθιστά το άνθρωπο αντιμέτωπο με τα ηθικά πάθη και με τη δικαιοσύνη. Ακόμα, εξετάζει τις πράξεις του ατόμου στο πλαίσιο του κοινωνικού συνόλου καθώς και τον τρόπο ζωής των πολιτών.⁴⁴ Η τραγωδία επιπρόσθετα, κρατά μια κριτική απόσταση από τον εαυτό της, αρθρώνει τις σκέψεις των πολιτών, αντιπαραθέτει ηρωικές αξίες, διερευνά τις τάσεις και τα ενδιαφέροντα της κοινωνίας, αντιθέτει διαφορετικές αντιλήψεις της πόλης ή λειτουργεί ως αντίβαρο απέναντι στην επίσημη

⁴⁴ Said ,Trede,Le Boulluec 2001, 156-169

ιδεολογία και σαφώς ενδιαφέρεται λιγότερο για τον ιδιώτη απ' ό,τι για τον άνθρωπο ως ένα κοινωνικό ον ενσωματωμένο στη πόλη. Τέλος, η σταθερή αλληλεπίδραση των ατόμων και του συνόλου επιτρέπει να προσμετρηθούν οι πράξεις των ηρώων στο φως των αξιών και των συμφερόντων της κοινότητας.

Στην αρχαία ελληνική τραγωδία ειδικότερα, αντικατοπτρίζεται εκτενώς η εκπαίδευση των Ελλήνων αλλά και οι σκέψεις και οι ιδεολογίες τους απέναντί της. Ένα είδος της εκπαίδευσης του 5^{ου} αιώνα είναι η χρήση επίσημων ρητορικών λόγων, που είναι συχνή στη τραγωδία και μάλιστα κρίνεται αυστηρά από τους τραγικούς ποιητές. Οι ήρωες – ρήτορες ηθοποιοί εμπλέκονται σε παραστάσεις που εμπίπτουν σε κατηγορίες διαταγών και επιπλήξεων και οι λόγοι τους μοιράζονται στοιχεία του ύφους της σύγχρονης αρχαιοελληνικής ρητορείας και αποτελούν ασφαλώς αποδεικτικά στοιχεία για τις εξελισσόμενες χρήσεις της ρητορικής. Επιχειρήματα απατηλά χρησιμοποιούνται από τους ήρωες και είναι ικανά να μεταπείσουν τον συνομιλητή τους και είναι σημάδια πνευματικής ευστροφίας που είχαν σκοπό να πείσουν, ανάλογα με τις πιθανότητες που θα μπορούσαν να προβληθούν εναντίον τους. Οπότε η ύπαρξη της ρητορικής τέχνης και η υποτίμησή της από πολλούς Αθηναίους της εποχής φαίνεται ξεκάθαρα στους λόγους των ηρώων και βεβαίως η απήχηση που θα είχαν στους αρχαίους Έλληνες θεατές θα ήταν μεγάλη.⁴⁵

Η τραγωδία παρουσιάζει την παρέμβαση ενός παλαιού ηρωικού ιδεώδους στα ιδανικά της δημοκρατικής πόλης και δραματοποιεί τη σύγκρουση ανάμεσα στον ηρωικό ατομικισμό του μύθου και το συλλογικό πνεύμα ισονομίας που αρμόζει στην πόλη, την οποία υπερασπίζονταν οι οπλίτες. Επίσης οικοδομείται απ την δυναμική σχέση λόγου και μύθου και ο τραγικός ήρωας συνδυάζει την πραγματικότητα τη μυθική ιστορία και τους επίκαιρους προβληματισμούς των πολιτών, είναι φορέας ενός παλιότερου συστήματος αξιών, εμπλέκεται στις ιδεολογικές συγκρούσεις της πόλης και επιστρατεύει νέες απόψεις άρρηκτα συνδεδεμένες με αυτήν.⁴⁶ Οι πλοκές της τραγωδίας λοιπόν έχουν μετουσιωθεί σε ένα πολύτιμο εργαλείο ανάλυσης πολιτικών και ηθικών ζητημάτων που βρίσκονταν στο κέντρο της κοινωνικής ζωής της Αθήνας.

Ένα ειδικός αποδέκτης των μηνυμάτων των τραγωδιών ήταν οι έφηβοι Αθηναίοι που ανταποκρίνονταν στα ηθικά ζητήματα που αναπαριστούσαν τα έργα. Το σύστημα της εφηβικής εκπαίδευσης που περιλαμβάνει τις δημόσιες τελετές ενηλικίωσης, όπως τα Απατούρια παρείχαν στους νεαρούς ένα συναφές πλαίσιο αναφοράς και συνέδεαν τις εμπειρίες τους με τις τραγωδίες. Και μπορούμε να υποθέσουμε πως το πέρασμα από τη παιδική ηλικία στην ενηλικίωση ήταν ένα ζήτημα υψίστης σπουδαιότητας για την αθηναϊκή ζωή του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Συνεπώς, οι τραγικοί ποιητές δίδασκαν, ή επιχειρούσαν να διδάξουν με τις τραγωδίες τους και η διδαχή τους σχετιζόταν με το πρότυπο και το ήθος των ηρώων τους. Η Αθηναϊκή κοινωνία από την άλλη δεν έπαψε ποτέ να διακρίνεται σε ποικίλα στρώματα με γνώμονα τις δεξιότητες που σχετίζονται με την εκπαίδευση, την τάξη τη θέση με αποτέλεσμα να επικρατεί μεγάλη ανισότητα και συνεχής σύγκρουση συμφερόντων που εκμεταλλεύονταν οι τραγωδοί και τα προσάρμοζαν στα έργα τους.

⁴⁵ Kennedy 2009, 9-50

⁴⁶ Μαρκαντωνάτος -Τσαγγάλης 2008, 538-539

Η σχέση λοιπόν, των αληθινών ποιητών με τους δέκτες των έργων είναι σχέσεις ανθρώπινης καθολικής επίδρασης και καθολικής παιδείας ανθρώπων.⁴⁷ Δεν είναι μονόπλευρη απόρροια ενός ποιητή προς το δέκτη αλλά σχέση διαλεκτική. Είναι διάλογος ποιητή και θεατή. Το δραματικό έργο είναι μια ερμηνεία ζωής, η οποία ερμηνεύει όχι μόνο το ψυχικό κόσμο του ποιητή αλλά και την αντίδρασή του απέναντι στην παράδοση του παρελθόντος και της σύγχρονης ζωής. Είναι ερμηνεία της εποχής και ο ποιητής γνωρίζεται με τον θεατή και με τις κοινωνικοπολιτικές καταστάσεις. Οι ψυχικοί αντίλαλοι και οι απηχήσεις των προβλημάτων της αρχαίας Αθήνας, όπως οι φιλοσοφικές σκέψεις, με την απλότητα και τη γοητεία της άμεσης επίδρασης και της έλξης των λέξεων και των ιδεών τα πλαστοουργήματα του ποιητικού λόγου ασκούν στους θεατές βιώματα αισθητικής συγκίνησης και ψυχικής ευφορίας, επιβολής και καθοδήγησης του τρόπου ζωής και παιδείας. Από την αρχή η πρόθεση της τραγωδίας δεν είναι παιδευτική και κηρυγματική αλλά όλα αυτά καθιστούν το αποτέλεσμά της απέναντι στον κάθε δέκτη της.

Η ποίηση γενικότερα, μεταμορφώθηκε σε ρητορεία και μάλιστα θεωρήθηκε ως υποδιαίρεση της τέχνης της ευγλωττίας. Πολύ πριν εμφανιστεί η ρητορική η ελληνική ποίηση δημιούργησε τα τεχνάσματα της ρητορικής αλλά στην κλασική περίοδο και μάλιστα μέσα από την τραγωδία οι Έλληνες ανακάλυψαν πως να προσαρμόζουν τη ρητορική στη λογοτεχνία. Η γλώσσα της τραγικής ποίησης πλησίαζε την γλώσσα της καθημερινής ζωής και μάλιστα οι μύθοι μεταμορφώθηκαν σε σύμβολα των καθημερινών προβλημάτων. Τα τεχνάσματα λοιπόν της φιλοσοφικής επιχειρηματολογίας εισήχθησαν στους διαλόγους και τους λόγους της τραγωδίας από την καλλιεργημένη τέχνη της δικανικής ρητορείας και έτσι οι ρητορικές μονομαχίες επί σκηνής ικανοποιούσαν τους Αθηναίους και αποτέλεσαν την κατεξοχήν «συγκίνηση» του τραγικού δράματος.

---

⁴⁷ Βουρβέρης 1963, 140-145

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

4.1 «Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟ ΕΡΓΟ «ΦΙΛΟΚΤΗΤΗΣ»⁴⁸ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ»

Εικόνα 8: « Σοφοκλέους Φιλοκτήτης»

Ο Σοφοκλής στις τραγωδίες του εστιάζει κυρίως στην αντίδραση του ανθρώπου απέναντι στη δυστυχία και αντιπαρατάσσει μια πεισματική και αμείλικτη σταθερότητα έως στην αυτοκαταστροφή, απορρίπτοντας κάθε συμβιβασμό με αποτέλεσμα ο ήρωας να οδηγείται στην απόλυτη μοναξιά. Με τον Σοφοκλή, το πρόβλημα της ανθρώπινης γνώσης φτάνει στο αποκορύφωμά του, τονίζονται ιδιαίτερα τα ανθρώπινα σφάλματα και στα έργα του παρατηρείται ένα σύμπαν αντιθέσεων ανάμεσα σε πρόσωπα και καταστάσεις. Επιπλέον, ο ποιητής πολεμά την ανθρωποκεντρική αντίληψη του κόσμου (όπως την εισηγείται ο Αναξαγόρας) και τον σχετικισμό της εκπαίδευσης των σοφιστών, γι' αυτό και η απόρριψη της σοφιστικής είναι ιδιαίτερα έντονη στα έργα του, ιδίως στο τραγικό έργο «Φιλοκτήτης» που θα αναλυθεί σε αυτό το κεφάλαιο. Είναι φανερό λοιπόν, πως ηθικές αξίες και κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές θεωρίες και καταστάσεις της εποχής του αντικατοπτρίζονται στα έργα του.

Κύριο ρόλο στη μεταφορά των μηνυμάτων παίζουν οι λέξεις, αλλά και συμφραζόμενα ή ολόκληρες σκηνές, αποκτούν κάθε φορά ιδιαίτερη σημασία ανάλογα με την οπτική του προσώπου που μιλά ή που ακούει το ακροατήριο, καθώς επίσης και ανάλογα με το στάδιο του μύθου και της πλοκής. Συμβαίνει άλλη σημασία να έχουν κάποια

⁴⁸ Μπαλτάς 1992, 20-179

συμφραζόμενα στο επεισόδιο στο οποίο λέγονται και άλλη σε μεταγενέστερο στάδιο. Ο λόγος έτσι και η πλοκή αποκτά στην πράξη πολλαπλή αμφισημία και ειρωνεία, καθώς οι ήρωες και οι καταστάσεις της καθημερινής ζωής υπονομεύονται και αφήνονται έκθετοι.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά το έργο που μας απασχολεί, ο «Φιλοκτήτης» περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία από τη ζωή των αθηναίων και τον τρόπο της σκέψης τους. Εδώ φυσικά μας ενδιαφέρει να εστιάσουμε στην εκπαίδευση της εποχής, η οποία πραγματικά αντικατοπτρίζεται εκτενώς στην συγκεκριμένη τραγωδία και μέσα από αυτήν είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις σκέψεις των αθηναίων απέναντί της. Ο Σοφοκλής λοιπόν, επηρεασμένος από τα πολιτικά ρεύματα της εποχής και από τη σύγχρονη πολιτική και κοινωνική κατάσταση, εκπροσωπεί εδώ την αρχαία ελληνική άποψη περί της νέας παιδείας που ήλθαν να καθιερώσουν οι σοφιστές και πέρα από αυτό προβάλλει τα ηρωικά ιδεώδη της πόλης, τα οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με την εκπαίδευση, αφού ο ηρωισμός ήταν ο σκοπός της. Επιπλέον, στον «Φιλοκτήτην» μπορούμε να παρατηρήσουμε -έστω και συνειρμικά- και άλλα δείγματα από την παιδεία της εποχής, τα οποία θα αναλυθούν στην πορεία της μελέτης.

Η σύγκρουση του **παλαιού αριστοκρατικού ιδεώδους**, και της **νέας σοφιστικής παιδαγωγικής** που συγκλόνιζε τη νέα γενιά, όχι μόνο της Αθήνας αλλά και ολόκληρης της Ελλάδας εκείνης της εποχής, αντικατοπτρίζεται σε πολλά σημεία του έργου. Από τη μια η αριστοκρατική παιδεία στηριζόταν στη φύση του ανθρώπου, δηλαδή στην ευγένεια της καταγωγής, στην έμφυτη προδιάθεση και στην κληρονομική καταβολή, ενώ το παιδαγωγικό ιδανικό των σοφιστών υποστήριζε τη συστηματική εκπαίδευση του άπειρου και ανώριμου νέου από έναν ώριμο και έμπειρο διδάσκαλο.⁴⁹ Αρχικά, η επαναλαμβανόμενη αναφορά στη φύση του Νεοπτόλεμου αποτελεί τον αντίπαλο των ατέλειωτων συζητήσεων των πολιτών περί της εκπαίδευσης. Έπειτα, ο Οδυσσέας παρουσιάζεται ως εκπρόσωπος των σοφιστών, ο οποίος θεωρεί πως ο σκοπός αγιάζει τα μέσα και έτσι έρχεται αντιμέτωπος με τον Νεοπτόλεμο που ενσαρκώνει την αριστοκρατική παιδεία της εποχής και ως ένας καλοπροαίρετος νεαρός, παρασύρεται από τα πλάνα λόγια του υστερόβουλου και εύγλωττου Οδυσσέα και φυσικά από την πειστική δύναμη των τεχνασμάτων του σοφιστικού λόγου που χρησιμοποιεί. Έτσι, και ο Σοφοκλής επιτίθεται έμμεσα κατά των σοφιστών και των μεθόδων τους, θίγοντας το παιδευτικό πρόβλημα του 5^{ου} αιώνα π.Χ., που είχε δημιουργήσει η επιβλαβής επίδραση του βασικού διδάγματος της σοφιστικής στους νέους, δηλαδή ότι αυτό που έχει σημασία στο λόγο είναι η δύναμη της πειθούς και όχι το περιεχόμενό τους ή η πραγματική αλήθεια.

Ο Νεοπτόλεμος, ο ευγενικός, αγνός και άπειρος νέος, ήταν κληρονόμος της ευγενικής φύσης του πατέρα του Αχιλλέα. Εδώ εγκαταλείπει αυτή τη φύση του και την αληθινή υπόσταση του χαρακτήρα του, αφού εμπλέκεται στο σχέδιο απαγωγής του Φιλοκτήτη, ύστερα βέβαια από τις αντιρρήσεις του οι οποίες αποκαλύπτουν την αντίθεση των ιδανικών της ευγενικής εφηβείας έναντι του πρακτικού ιδεώδους του ώριμου ανθρώπου, που στηρίζεται στο κέρδος και στο συμφέρον. Ο έφηβος διψασμένος για τη δόξα δελεάζεται από τις υποσχέσεις και δέχεται να πάρει μέρος στην απάτη του έμπειρου συνεργάτη του και φορέα του σοφιστικού πνεύματος Οδυσσέα, παραβιάζοντας την

⁴⁹ Μαρκαντωνάτος 2004, 50-55

«φύσιν» του. Ήδη από τον πρόλογο ο Οδυσσεάς δίνει οδηγίες στο Νεοπτόλεμο για την επιτυχέστερη υλοποίηση του σχεδίου κατά του Φιλοκτήτη επιστρατεύοντας όλη του τη πειθώ, κάτι που θυμίζει σοφιστική διδαχή. Λέει χαρακτηριστικά με λεπτότατες αποχρώσεις ηθοπλασίας, πως γενναίος πρέπει να είναι κανείς όχι μόνο στο σώμα αλλά και στο πνεύμα και όταν ήταν ο ίδιος νέος είχε γλώσσα που καθόταν και χέρια που δούλευαν. Τώρα όμως βλέπει ότι κυβερνά η γλώσσα και όχι τα έργα γι' αυτό και η χρήση βίας πάνω στον άνθρωπο που είναι κύριος των τόξων του Ηρακλή δεν έχει κανένα νόημα κεντρίζοντας έτσι τη φιλοδοξία του νέου. (Σοφοκλέους, «Φιλοκτήτης» στ.1-134)

*ΟΔ. Έσθλοῦ πατρὸς παῖ, καὐτὸς ὦν νέος ποτὲ
γλῶσσαν μὲν ἀργόν, χεῖρα δ' εἶχον ἐργάτιν·
νῦν δ' εἰς ἔλεγχον ἐξῆων ὀρῶ βροτοῖς
τὴν γλῶσσαν, οὐχὶ τάργα, πάνθ' ἡγουμένην.*

«Γιε του πατέρα του λαμπρού, κι εγώ κάποτε νέος
λίγα είχα τα λόγια μου και δούλευε το χέρι·
μα τώρα που έμαθα πολλά βλέπω πως στους ανθρώπους
η γλώσσα πάει πάντα μπροστά κι ακολουθούν τα έργα..»

(Σοφοκλέους, «Φιλοκτήτης» στίχοι 96-99, Μετάφραση Κ.Μπαλτάς)

Ας δούμε πιο αναλυτικά το μάθημα που ασκεί ο Οδυσσεάς στον νεαρό Νεοπτόλεμο. Είναι ένα μάθημα που έχει ως σκοπό να μετατρέψει τον αγνό μαθητή Νεοπτόλεμο σε απατεώνα.⁵⁰ Ο λόγος αυτός έχει όλα τα μεθοδικά και διδακτικά γνωρίσματα ενός τεχνικώς άψογου παιδαγωγούντος μαθήματος και συγκεκριμένα χρησιμοποιούνται δυο μορφές διδασκαλίας, η μονολογική και η διαλογική. Η αυτενέργεια του διδασκόμενου είναι εμφανής με τις αντιρρήσεις του, που τις υπαγορεύει η φύσις του, η καταγωγή και η οικογενειακή ανατροφή του και από την άλλη το περιβάλλον, δηλαδή η νήσος και η άθλια σπηλιά που επιδρούν συναισθηματικά στο νεαρό, καθώς και τα πρώτα βιώματα που σχετίζονται με την αγνή ψυχή και την πλούσια φαντασία του. Αυτό το περιβάλλον θα αποκτήσει αργότερα και έμψυχο περιεχόμενο με το Φιλοκτήτη, τον δεύτερο παιδαγωγό του, σε βάρος του πρώτου παιδαγωγού Οδυσσέα. Αρχικά, ο διδάσκαλος Οδυσσεάς απευθύνεται στη στρατιωτική συνείδηση και τη συνείδηση του καθήκοντος του νέου γόνου του μεγάλου πολεμιστή Αχιλλέα. Έπειτα, τονίζει τη πολιτική σκοπιμότητα της απαγωγής και αναδεικνύει τη φιλοτιμία και τη φιλοδοξία του Νεοπτόλεμου και τέλος παραλληλίζει την εφηβική φύση του νεαρού με τη δική του. Ως προς τη δομή το μάθημα ξεκινά και τελειώνει με δυο μονολόγους του δασκάλου και του μαθητή (στίχοι 1-25 και 123-124) και μεταξύ αυτών εντάσσονται μια αγωνιστική αντιλογία διδασκάλου-μαθητή (στίχοι 50-85 και 86-95) και ενδιάμεσα υπάρχουν δύο διάλογοι (στίχοι 26-49 και 96 και 122).

Πέρα από τον δελεασμό του Νεοπτόλεμου απέναντι στα πειστικά λόγια του υστερόβουλου Οδυσσέα, ο νεαρός άπειρος της ζωής αυτή τη φορά παρασύρεται ψυχολογικά από τον έμπειρο Φιλοκτήτη, ο οποίος διακατέχεται από υψηλό φρόνημα και ευγένεια, κάτι που τον οδηγεί να αλλάξει γνώμη και ασυνείδητα να ξαναβρεί τον εαυτό

⁵⁰ Βουρβέρης 1963, 169-177

του και να επιστρέψει στην πραγματική του «φύσιν». Με τον αυθορμητισμό του καταφέρνει να προκαλέσει τη συμπάθεια του Νεοπτόλεμου και χωρίς να το επιδιώξει τον οδηγεί στο σωστό δρόμο, ξεφεύγοντας από το δολοπλόκο δίχτυ του Οδυσσέα. Ακόμα το χαλύβδινο πείσμα του Φιλοκτήτη και η ισχυρογνωμοσύνη του οδηγεί το νεαρό στο σωκρατικό «**γνώθι σαυτόν**». Ειδικά όταν το θύμα της απάτης, ο Φιλοκτήτης, παρουσιάζεται να υποφέρει από την έξαρση της ασθένειάς του, ο Νεοπτόλεμος λυγίζει και η σοφιστική παιδαγωγική του Οδυσσέα αποδεικνύεται ασήμαντη μπροστά στην αλώβητη τελικά «φύσιν» του Νεοπτόλεμου, στην ευγένεια της αριστοκρατικής παιδείας, που υψώνεται έναντι στη διεφθαρμένη παιδεία. Ο Σοφοκλής εδώ αναδεικνύει την ανωτερότητα της αριστοκρατικής παιδείας και σαφέστατα την κατώτεροτητα της σοφιστικής, περνώντας το μήνυμα πως δεν είναι δυνατό να κερδίσει μια παιδεία που μέθοδό της έχει την απάτη και στηρίζεται στο προσωπικό όφελος, κάτι που όντως ενσάρκωναν οι σοφιστές (Σοφοκλέους, «Φιλοκτήτης» στίχοι 730-826 και 865-1080).

Επίσης, η δύναμη του αδίστακτου συμφέροντος και της στυγνής πολιτικής σκοπιμότητας και η επιταγή του ηθικού καθήκοντος και της αγνής εφηβικής λεβεντιάς στέκονται αντιμέτωπες απέναντι στη ψυχή του Νεοπτόλεμου. Οι δυο ώριμοι άνδρες ο Φιλοκτήτης και ο Οδυσσέας ξεσπούν σε έναν **αγώνα λόγου**, ο οποίος αντικατοπτρίζει τους ρητορικούς αγώνες που καθιέρωσαν οι σοφιστές, με τον κρείττονα και τον ήττονα λόγο και ο Νεοπτόλεμος εκπροσωπεί το έπαθλο του νικητή (Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης» στ. 976-1069). Τελικά, η φύση νικά τη τέχνη, η ηθική βούληση τη δολιότητα, η ανθρωπιά το πολιτικό συμφέρον και ο ελεύθερος άνθρωπος την αλλοτριωμένη συνείδηση. Ο Νεοπτόλεμος αποφασίζει να επιστρέψει τα τόξα στον Φιλοκτήτη και να αποκαταστήσει την αδικία που υπέστη από τον ίδιο και τον ηθικό αυτουργό, Οδυσσέα. Ο δίκαιος λόγος νικά οπότε και το αριστοκρατικό ιδεώδες νικά σε αντίθεση με τον άδικο λόγο που στέκεται πλέον αδύναμος να αντιμετωπίσει την παραδοσιακή και τίμια παιδεία.

*ΦΙ. Οἴμοι, τίς ἀνὴρ; Ἄρ' Ὀδυσσέως κλύω;
ΟΔ. Ὀδυσσέως, σάφ' ἴσθ', ἐμοῦ γ', ὄν εἴσορᾶς.
ΦΙ. Οἴμοι· πέπραμαι κάπολowl'· ὄδ' ἦν ἄρα
ὁ ζυλλαβῶν με κάπνοσφίσας ὄπλων.
ΟΔ. Ἐγῶ, σάφ' ἴσθ', οὐκ ἄλλος· ὁμολογῶ τάδε.
ΦΙ. Ἀπόδος, ἄφες μοι, παῖ, τὰ τόξα. ΟΔ. Τοῦτο μὲν,
οὐδ' ἦν θέλῃ, δράσει ποτ'· ἀλλὰ καὶ σὲ δεῖ
στεῖχειν ἄμ' αὐτοῖς, ἢ βία στελοῦσί σε.
ΦΙ. Ἔμ', ὦ κακῶν κάκιστε καὶ τόλμης πέρα,
οἶδ' ἐκ βίας ἄζουσιν; ΟΔ. Ἦν μὴ ἔρπης ἐκῶν.
ΦΙ. Ὡ Λημνία χθῶν καὶ τὸ παγκρατὲς σέλας
Ἥφαιστότευκτον, ταῦτα δῆτ' ἀνασχετά,
εἴ μ' οὔτος ἐκ τῶν σῶν ἀπάζεται βία;
ΟΔ. Ζεὺς ἐσθ', ἴν' εἰδῆς, Ζεὺς, ὁ τῆσδε γῆς κρατῶν,
Ζεὺς, ᾧ δέδοκται ταῦθ'· ὑπηρετῶ δ' ἐγώ.
ΦΙ. Ὡ μῖσος, οἷα κάζανευρίσκεις λέγειν·
θεοὺς προτείνων τοὺς θεοὺς ψευδεῖς τίθης.
ΟΔ. Οὐκ, ἀλλ' ἀληθεῖς. Ἦ δ' ὁδὸς πορευτέα.
ΦΙ. Οὐ φημι'. ΟΔ. Ἐγὼ δέ φημι· πειστέον τάδε.*

ΦΙ. Οἴμοι τάλας. Ἡμᾶς μὲν ὡς δούλους σαφῶς
 πατήρ ἄρ' ἐξέφυσεν, οὐδ' ἐλευθέρους.
 ΟΔ. Οὐκ, ἀλλ' ὁμοίους τοῖς ἀρίστοισιν, μεθ' ὧν
 Τροίαν σ' ἐλεῖν δεῖ καὶ κατασκάψαι βία.
 ΦΙ. Οὐδέποτε γ' οὐδ' ἦν χρῆ με πᾶν παθεῖν κακόν,
 ἕως γ' ἂν ἦ μοι γῆς τόδ' αἰπεινὸν βάθρον.
 ΟΔ. Τί δ' ἐργασείεις; ΦΙ. Κρᾶτ' ἐμὸν τόδ' αὐτίκα
 πέτρα πέτρας ἄνωθεν αἰμάζω πεσών.
 ΟΔ. Ἐυλλάβετέ γ' αὐτόν· μὴ 'πὶ τῷδ' ἔστω τάδε.
 ΦΙ. Ὡ χειρες, οἷα πάσχετε' ἐν χρεῖα φίλης
 νευρᾶς, ὑπ' ἀνδρὸς τοῦδε συνθηρώμεναι.
 Ὡ μῆδὲν ὑγιὲς μῆδ' ἐλεύθερον φρονῶν,
 οἷ' αὖ μ' ὑπῆλθες, ὡς μ' ἐθηράσω, λαβὼν
 πρόβλημα σαυτοῦ παῖδα τόνδ' ἀγνώτ' ἐμοί,
 ἀνάξιον μὲν σοῦ, κατάξιον δ' ἐμοῦ,
 ὃς οὐδὲν ἦδει πλὴν τὸ προσταχθὲν ποεῖν,
 δῆλος δὲ καὶ νῦν ἐστὶν ἀλγεινῶς φέρων
 οἷς τ' αὐτὸς ἐξήμαρτεν οἷς τ' ἐγὼ 'παθον.
 Ἄλλ' ἢ κακὴ σὴ διὰ μυχῶν βλέπουσ' αἰεὶ
 ψυχὴ νιν ἀφυῆ τ' ὄντα κού θέλονθ' ὁμως
 εὖ προὔδιδαζεν ἐν κακοῖς εἶναι σοφόν.
 Καὶ νῦν ἔμ', ὦ δύστηνε, συνδήσας νοεῖς
 ἄγειν ἀπ' ἀκτῆς τῆσδ', ἐν ἧ με προὔβάλου
 ἄφιλον, ἔρημον, ἄπολιν, ἐν ζῶσιν νεκρόν.
 Φεῦ. Ὅλοιο· καί σοι πολλάκις τόδ' ἠϋζάμην.
 Ἄλλ' οὐ γὰρ οὐδὲν θεοὶ νέμουσιν ἠδύ μοι,
 σὺ μὲν γέγηθας ζῶν, ἐγὼ δ' ἀλγύνομαι
 τοῦτ' αὖθ' ὅτι ζῶ σὺν κακοῖς πολλοῖς τάλας,
 γελῶμενος πρὸς σοῦ τε καὶ τῶν Ἀτρέως
 διπλῶν στρατηγῶν, οἷς σὺ ταῦθ' ὑπηρετεῖς.
 Καίτοι σὺ μὲν κλοπῆ τε κἀνάγκη ζυγεῖς
 ἔπλεις ἅμ' αὐτοῖς, ἐμὲ δὲ τὸν πανάθλιον
 ἐκόντα πλεύσανθ' ἐπταῖ ναυσὶ ναυβάτην
 ἄτιμον ἔβαλον, ὡς σὺ φῆς, κεῖνοι δὲ σέ.
 Καὶ νῦν τί μ' ἄγετε; Τί μ' ἀπάγεσθε; Τοῦ χάριν;
 ὃς οὐδὲν εἰμί καὶ τέθνηχ' ὑμῖν πάλαι.
 Πῶς, ὦ θεοῖς ἔχθιστε, νῦν οὐκ εἰμί σοι
 χωλός, δυσώδης; Πῶς θεοῖς ἔξεστ', ἐμοῦ
 πλεύσαντος, αἰθεῖν ἱερά, πῶς σπένδειν ἔτι;
 αὕτη γὰρ ἦν σοι πρόφασις ἐκβαλεῖν ἐμέ.
 Κακῶς ὄλοισθ'· ὀλεῖσθε δ' ἠδίκηκότες
 τὸν ἄνδρα τόνδε, θεοῖσιν εἰ δίκης μέλει.
 Ἐξοῖδα δ' ὡς μέλει γ'· ἐπεὶ οὔ ποτ' ἂν στόλον
 ἐπλεύσατ' ἂν τόνδ' οὔνεκ' ἀνδρὸς ἀθλίου,
 εἰ μὴ τι κέντρον θεῖον ἦγ' ὑμᾶς ἐμοῦ.
 Ἄλλ', ὦ πατρώα γῆ θεοί τ' ἐπόψιοι,

τείσασθε τείσασθ' ἀλλὰ τῷ χρόνῳ ποτὲ
 ζύμπαντας αὐτούς, εἴ τι κάμ' οἰκτίρετε.
 Ὡς ζῶ μὲν οἰκτρῶς, εἰ δ' ἴδοιμ' ὀλωλότας
 τούτους, δοκοῖμ' ἂν τῆς νόσου πεφευγέναι.
 ΧΟ. Βαρύς τε καὶ βαρεῖαν ὁ ξένος φάτιν
 τήνδ' εἶπ', Ὀδυσσεῦ, κούχ ὑπέικουσιν κακοῖς.
 ΟΔ. Πόλλ' ἂν λέγειν ἔχοιμι πρὸς τὰ τοῦδ' ἔπη,
 εἴ μοι παρείκοι· νῦν δ' ἐνόσ κρατῶ λόγου.
 Οὗ γὰρ τοιούτων δεῖ, τοιοῦτός εἰμ' ἐγώ·
 χῶπου δικαίων κάγαθῶν ἀνδρῶν κρίσις,
 οὐκ ἂν λάβοις μου μᾶλλον οὐδέν' εὐσεβῆ.
 Νικᾶν γε μέντοι πανταχοῦ χρήζων ἔφυν,
 πλὴν ἐς σέ· νῦν δὲ σοί γ' ἐκὼν ἐκστήσομαι.
 Ἄφετε γὰρ αὐτόν, μηδὲ προσψαύσητ' ἔτι·
 ἔατε μίμνειν. Οὐδὲ σοῦ προσχρήζομεν,
 τὰ γ' ὄπλ' ἔχοντες ταῦτ'· ἐπεὶ πάρεστι μὲν
 Τεῦκρος παρ' ἡμῖν, τήνδ' ἐπιστήμην ἔχων,
 ἐγώ θ', ὃς οἶμαι σοῦ κάκιον οὐδὲν ἂν
 τούτων κρατύνειν, μηδ' ἐπιθύνειν χερί.
 Τί δήτα σοῦ δεῖ; Χαῖρε τὴν Λῆμνον πατῶν·
 ἡμεῖς δ' ἴωμεν· καὶ τάχ' ἂν τὸ σὸν γέρας
 τιμὴν ἐμοὶ νείμειεν, ἣν σὲ χρῆν ἔχειν.
 ΦΙ. Οἴμοι· τί δράσω δύσμορος; Σὺ τοῖς ἐμοῖς
 ὄπλοισι κοσμηθεὶς ἐν Ἀργείοις φανῆ;
 ΟΔ. Μὴ μ' ἀντιφώνει μηδέν, ὡς στείχοντα δή.
 ΦΙ. Ὡ σπέρμ' Ἀχιλλέως, οὐδὲ σοῦ φωνῆς ἔτι
 γενήσομαι προσφθεγκτός, ἀλλ' οὕτως ἄπει;
 ΟΔ. Χώρει σύ· μὴ πρόσλευσσε, γενναῖός περ ὢν,
 ἡμῶν ὅπως μὴ τὴν τύχην διαφθερεῖς.

«ΦΙ.Αλίμονο, ποιος είναι αυτός; Τον Οδυσσέα ακούω;

ΟΔ.Τον Οδυσσέα, μάλιστα· αυτόν κοιτάς μπροστά σου.

ΦΙ.Αλίμονο! Πουλήθηκα, χάθηκα! Αυτός ήταν
λοιπόν που με παγίδεψε και μου άρπαξε τα όπλα!

ΟΔ.Εγώ κι όχι άλλος, μάθε το· τ' ομολογώ με θάρρος.

ΦΙ.Γιε μου, δώσ' μου τα όπλα μου, άσ' τα μου!

ΟΔ.Αυτό όχι,ούτε κι αν θέλει δεν μπορεί. Κι εσύ όμως θα πρέπει
να 'ρθεις μαζί τους· ειδαλλιώς, με βία θα σε σύρουν.

ΦΙ.Εμένα, βρε πανάθλιες, αδιάντροπο θρασίμι,
θα σύρουν με τη βία αυτοί;

ΟΔ.Άμα δεν το θελήσεις...

ΦΙ.Ω γη της Λήμνου, φλογερή φωτιά του ηφαιστείου,
είναι ποτέ πια δυνατόν αυτό να το ανεχθείτε,
με βία απ' τα μέρη σας ετούτος να μ' αρπάξει;

ΟΔ.Ο Δίας είναι, μάθε το, ο Δίας που το θέλει,
ο κραταιός αυτής της γης· κι εγώ ο υπηρέτης.

ΦΙ.Σίχαμα! Τι σκαρφίζεσαι και λες; Αν αποδίδεις
τέτοια ψευτιά πια στους θεούς, τους λες πως είναι ψεύτες...

ΟΔ.Καθόλου· το αντίθετο. Πρέπει αυτό να γίνει.

ΦΙ.Δε συμφωνώ!

ΟΔ.Μα συμφωνώ εγώ· πρέπει ν' ακούσεις!

ΦΙ.Αλίμονό μου ο δύστηχος! Φαίνεται ο γονιός μας
για δούλους μάς προόριζε, όχι για ελευθέρους...

ΟΔ.Καθόλου· με τους άριστους ίσο, με τους οποίους
είναι γραφτό την Τροία εσύ να πάρεις με τη βία.

ΦΙ.Ουδέποτε· κι αν χρειαστεί τα πάνδεινα να πάθω
όσον καιρό θα κατοικώ σ' αυτόν τον άγριο βράχο.

ΟΔ.Τι πας να κάνεις;

ΦΙ.Πέφτοντας απ' την κορφή του βράχου
αμέσως το κεφάλι μου στα βράχια θα συντρίψω.

ΟΔ.Πιάστε τον, για να μην μπορεί να κάνει ό,τι θέλει.

ΦΙ. Χέρια μου, τι παθαίνετε, γυμνά απ' τ' αγαπημένα
τα τόξα σας, από άνθρωπο τέτοιο σφιχτοδεμένα!
Ω εσύ, που σκέψη τίμια και ελεύθερη δεν ξέρεις,
πώς πάλι μ' εξαπάτησες, πώς μ' έπιασες στα δίχτυα
βάζοντας το παιδί μπροστά αυτό, το άγνωστό μου,
πού 'ταν για σένα ανάξιο, για μένα είχε αξία,
τ' άπλερο στ' άλλα, ήξερε τις προσταγές να κάνει
μονάχα, κι είναι φανερό πόσο υποφέρει τώρα
για τα δικά σου κρίματα και τα δικά μου πάθη...
Όμως μαύρη σου η ψυχή, που στα σκοτάδια βλέπει,
με τέχνη το δασκάλεψε τα πονηρά να μάθει
το αθώο κι απονήρευτο αυτό, χωρίς να θέλει.

Και τώρα εμέ, πανάθλιε, έχεις στο νου να πάρεις
δεμένον από την ακτή αυτή που μ' είχες ρίξει
άφιλο, έρμο, απάτριδο, στους ζωντανούς πια πτώμα...
Αλίμονό μου!
Στ' ανάθεμα! Πολλές φορές το ευχήθηκα για σένα...
Όμως σ' εμένα οι θεοί δεν κάνουνε χατίρια,
και ζεις εσύ χαιράμενος, ενώ εγώ πονάω
και γιατί ζω με συμφορές πολλές, δυστυχισμένος,
και γιατί με γελάς κι εσύ κι οι δυο σου στρατηλάτες,
οι Ατρείδες, που στα κόλπα τους είσαι πιστός τους δούλος.
Κι όμως σε αναγκάσανε με πονηριά κι απάτη,
κι έτσι τους ακολούθησες, εμέ όμως τον έρμο,
πού 'θελα κι έπλευσα μαζί μ' επτά λαμπρά καράβια,
με πέταξαν, μας λες, αυτοί, μα εκείνοι λεν για σένα.
Και τώρα τι με σέρνετε; Για ποιο σκοπό και κέρδος;
Αφού δεν είμαι τίποτα, για σας έχω πεθάνει...
Πώς τώρα, θεομίσητε, χωλός για σε δεν είμαι;
Πώς και δεν είμαι βρομερός; Πώς, αν θα 'ρθω μαζί σας,
θα γίνουν οι θυσίες σας; Σπονδές μπορείς να κάνεις;
Αυτό είχες για πρόφαση να με πετάξεις τότε.
Τέλος κακό να έχετε! Θα τό 'χετε, εφόσον
εμένα αδικήσατε, αν οι θεοί το δίκιο
νοιάζονται· και το νοιάζονται, το ξέρω· το ταξίδι
αυτό δε θα το κάνατε για μένα τον τρισάθλιο,
αν κάποιο θεϊκό κεντρί δε σας παρακινούσε.
Ω χώρα των πατέρων μου, θεοί μου παντεπόπτες,
αυτούς να τιμωρήσετε, κάποτε με τα χρόνια
χτυπήστε τους αλύπητα, αν κάπως με λυπάστε!
Ζω τώρα άθλια ζωή, αν δω όμως ετούτους
να αφανίζονται, θαρρώ γλιτώνω απ' την αρρώστια.

ΧΟ.Βαριά θλιμμένος και βαριές κατάρες είπε ο ξένος·
η γλώσσα του δε λύγισε στη συμφορά, Οδυσσέα.

ΟΔ.Πολλά θά 'χα ν' αποκριθώ στα λόγια τα δικά του,
αν ήταν ώρα· μα θα πω ένα μονάχα τώρα:
Όπου χρειάζονται σκληροί, σκληρός κι εγώ θα είμαι·
μα όπου δίκαιοι κρίνονται και παλικάρια άντρες,
κανέναν ευσεβέστερο δε θά 'βρεις από εμένα.
Τη νίκη την αποζητώ παντού, μα από σένα
δεν τη γυρεύω· θέλοντας θα υποχωρήσω τώρα.
Αφήστε τον· σ' αυτόν κανείς να μην απλώσει χέρι.
Αφήστε τον να μείνει εδώ. Δε σ' έχουμε ανάγκη,
εφόσον έχουμε αυτά τα όπλα. Και ο Τεύκρος
μες στο στρατό μας βρίσκεται, που ξέρει αυτή την τέχνη,
κι εγώ, που από σε, θαρρώ, κατώτερος δεν είμαι

να τα κρατώ και να χτυπώ με σιγουριά το στόχο.
Και τι σε χρειάζομαστε; Να χαιρέσαι τη Λήμνο!
Πάμε εμείς! Το έπαθλο, πού 'ναι δικό σου, ίσως
να δώσει την τιμή σ' εμέ, που θά 'πρεπε να έχεις.

ΦΙ.Αλίμονο! Ο δύστυχος τι κάνω; Τ' άρματά μου
στολίδια θα φαντάξουνε δικά σου στους Αργείους...

ΟΔ.Μη μου μιλήσεις άλλο πια· είμαι φευγάτος ήδη.

ΦΙ.Ω εσύ του Αχιλλέα γιε, έτσι κι εσύ θα φύγεις,
χωρίς καν να αξιωθώ ν' ακούσω τη μιλιά σου;

ΟΔ.Προχώρα εσύ, μην τον κοιτάς· μπορεί γενναίος νά 'σαι,
όμως την τύχη μας αυτή κοίτα μην καταστρέψεις.»

*(« Ο Αγών Λόγου Φιλοκτήτη-Οδυσσέα»: Σοφοκλέους, «Φιλοκτήτης» 976-1069,
Μετάφραση Κ.Μπαλάς)*

Οι ολέθριες συνέπειες της σοφιστικής είναι λοιπόν κατανοητές στο δράμα και πολύ περισσότερο από τους θεατές του. Το πανούργο σχέδιο του Οδυσσέα, η προσπάθεια διαστροφής της ψυχής του Νεοπτόλεμου, η βία πάνω σε μια αξιολύπητη ανθρώπινη ύπαρξη, το αδίστακτο συμφέρον και το προσωπικό όφελος είναι δείγματα της προβληματικής, όπως θεωρούσαν πολλοί αρχαίοι Έλληνες, εκπαίδευσης της εποχής και σαφώς αυτή η εκπαίδευση, όπως φαίνεται, απασχολούσε πολλούς διανοητές και απλούς πολίτες εκείνη την περίοδο. Έτσι και ο Οδυσσέας που προσπάθησε να πείσει το Νεοπτόλεμο με τη σοφιστική διαλεκτική του δεν κατάφερε να τον πείσει τελικά και αν και αδύναμος να ανασκευάσει την εύγλωττη επιχειρηματολογία του και να αναιρέσει τις ψευτιές και τις απατηλές του ωραιολογίες τον καθηλώνει με τις πράξεις του, την εντιμότητα, την ειλικρίνεια που ενυπάρχουν στις εφηβικές αθώες ψυχές. Παρόλο που ο Νεοπτόλεμος φαινόταν στην αρχή ένα άβουλο αγόρι έτοιμο να ακολουθήσει τον παραπλανητικό λόγο του Οδυσσέα αποδείχθηκε τελικά ένας δίκαιος άνδρας που μ ειλικρίνεια και εντιμότητα κατάφερε να πείσει το Φιλοκτήτη να τον ακολουθήσει έστω πίσω στην πατρίδα και όχι στο πόλεμο.⁵¹ Άρα στο πρόσωπο του Νεοπτόλεμου βλέπουμε την τραγική εξαπάτηση της νέας γενιάς από τα ωραιοποιημένα ψεύδη, τις πλεκτάνες και τις υποκρισίες των ώριμων δημαγωγών που βρίσκουν εύκολη λεία τη ρομαντική, φιλόδοξη και εύπιστη νεανική ψυχή για να την θέσουν υπό την υπηρεσία των σκοπών τους. Πράγματι, στην Αθήνα την εποχή που συγγράφηκε ο Φιλοκτήτης επικρατούσαν οι δημαγωγοί -πολιτικοί και σοφιστές- που έκαναν γνωστό τον κρείττονα λόγο ως ήττονα και το αντίστροφο. Όμως, όταν ο νέος αντιληφθεί την παγίδα που έχει πέσει μπορεί να καταφέρει να ανορθωθεί και να ανατρέψει τα ύποπτα σχέδια και τις ανόσιες επιδιώξεις τους και αυτό είναι και το μήνυμα που επιθυμεί να μεταφέρει και ο Σοφοκλής στους θεατές.

---

⁵¹ Μακαντωνάτος 2004, 64-73

Επιπρόσθετα, θα μπορούσαμε να αντιπαραβάλουμε τους δυο λόγους του Νεοπτόλεμου απέναντι στον Φιλοκτήτη, οι οποίοι αντικατοπτρίζουν τους **Δισσούς Λόγους** των σοφιστών. Από τη μια ο Νεοπτόλεμος με ψεύτικα λόγια –ήττονα λόγο- προσπαθεί να παρασύρει το Φιλοκτήτη, ο οποίος τον εμπιστεύεται αμέσως και είναι έτοιμος να τον ακολουθήσει και από την άλλη με λόγια αληθινά –κρείττονα λόγο- επιχειρεί να του αλλάξει γνώμη εφόσον έχει συμφιλιωθεί πλέον με τον μοναχικό ήρωα και επιθυμεί να ξανακερδίσει τη φιλία του που έχασε λόγω της απάτης.⁵² Πιστός στο ρόλο του λοιπόν στον πρώτο λόγο, χτίζοντας το ψέμα πάνω στην αλήθεια, κοσμεί με άκομψα επίθετα τους Ατρείδες και δηλώνει άσχημα δυσαρεστημένος από αυτούς, αφού συγκρούστηκε μαζί τους επειδή δεν του έδωσαν την πανοπλία του πατέρα του, που δικαιωματικά του ανήκε (στίχοι 219-675). Στο δεύτερο λόγο του χρησιμοποιεί μια σοβαρή καλοπροαίρετη επιχειρηματολογία αυτή τη φορά και εκφωνεί έναν προτρεπτικό λόγο, αριστούργημα της μεγαλόπνοης αλλά όχι φλύαρης ρητορείας, διατυπώνει τη μομφή του φιλικά και προσπαθεί να δελεάσει το Φιλοκτήτη με την υπόσχεση θεραπείας και δόξας (στίχοι 1314-1347). Ο Φιλοκτήτης όμως βλέπουμε πως δεν υποχωρεί τώρα πια στο φιλικό λόγο αναφέροντας πως δεν τον εμποδίζει η συμφορά αλλά ο φόβος μιας μελλοντικής ντροπής. Ο Σοφοκλής μετατρέπει δεξιοτεχνικά τα προηγούμενα ψέματα του Νεοπτόλεμου σε όπλα εναντίον του εαυτού του, αφού ο Φιλοκτήτης μιλά για τη προσβολή που είχαν κάνει στο Νεοπτόλεμο οι Ατρείδες. Έτσι οι προσπάθειές του ναυαγούν και αυτό σημαίνει την απόλυτη καταδίκη των σοφιστικών μεθόδων για άλλη μια φορά από τον τραγικό ποιητή. Μόνο η πράξη του Νεοπτόλεμου να επιστρέψει τα όπλα του Φιλοκτήτη μπορεί να τον μεταπείσει, οπότε οι πράξεις είναι αυτές που έχουν σημασία και όχι τα λόγια. Μόνο η αριστοκρατική-πρακτική παιδεία είναι η καλύτερη και όχι η διεφθαρμένη σοφιστική-ρητορική παιδεία.

Η αντίθεση έργων και λόγων φαίνεται στους στίχους 431-432 «σοφός παλαιστής αλλά και οι σοφές γνώμες συχνά αποτυγχάνουν» και αποτελεί μια σημαντική οπτική της τραγωδίας, ενώ προοικονομεί την αποτυχία του σχεδίου του Οδυσσέα και αντικατοπτρίζει ξανά την υπονόμηση των σοφιστών. Ακόμη, μας παραπέμπει στον στίχο 1244, όπου ο Νεοπτόλεμος λέει στον Οδυσσέα, «αν και είσαι σοφός, δεν ομιλείς σοφά», που μας δείχνει αμιγώς πως οι σοφιστές δεν θεωρούνταν σοφοί αν και ήταν μεγάλοι διανοητές. Οι λόγοι επίσης του Οδυσσέα: «Τον Φιλοκτήτη πρέπει να κάνεις τρόπο με τα λόγια που θα λες, πώς να τον ξεγελάσεις» (στίχοι 54-55) έχουν συσχετισθεί με τον έπαινο του λόγου από τον Γοργία: «λόγος πείσας και την ψυχήν άπατη σας».⁵³

Η αποτυχία της επικοινωνίας μεταξύ του Φιλοκτήτη, του Οδυσσέα και του Νεοπτόλεμου βρίσκεται στη βάση της κοινωνίας και συνοψίζεται με τη λέξη **λόγος**. Οι σοφιστές είχαν συμπεριλάβει τη γλώσσα στις φιλοσοφικές τους αναζητήσεις (ορθότης ονομάτων, ορθοέπεια, αντιστοιχία της γλώσσας με το περιεχόμενό της). Η χρήση του λόγου και της γλώσσας στο έργο αυτό φαίνεται να αντιστοιχεί με τις θεωρίες των σοφιστών Πρωταγόρα, Αντισθένη και Γοργία. Ο Πρωταγόρας δίδασκε ότι σε κάθε θέμα μπορεί να υπάρχουν εξίσου αληθείς αντίθετες θέσεις: αλήθεια είναι ό,τι πιστεύει ο άνθρωπος και κανείς δεν μπορεί να έλθει σε αντίφαση με κάποιον άλλο, να αντιτεθεί δηλαδή μία αληθής άποψη προς μία ψευδή. Για κάθε πράγμα υπάρχουν δύο γνώμες αντίθετες η μία

⁵² Lesky 2007, 408-409

⁵³ Περισυνάκης 1995, 63-85

στην άλλη. Πρώτος αυτός επίσης χρησιμοποίησε το επιχείρημα ότι το αντιλέγειν είναι κάτι αδύνατο, το οποίο ο Αντισθένης φαίνεται να προώθησε ακόμη πιο πέρα. «Κάθε λόγος, για τον Αντισθένη, είναι αληθής γιατί εκείνος που μιλάει λέει κάτι, αυτός που λέει κάτι λέει ότι κάτι είναι, και αυτός που λέει τι είναι λέει την αλήθεια» (Αριστοτέλης 1024b 22). Είναι δηλαδή αδύνατο να λέγει κανείς ψέματα, γιατί αυτό σημαίνει ότι θα έλεγε τι δεν είναι, και τι δεν είναι δεν μπορεί να λεχθεί, ή δύο άνθρωποι δεν μπορεί να έρχονται σε αντίφαση ή αντίθεση ο ένας με τον άλλο. Γιατί το να έρχονται σε αντίφαση σημαίνει ότι λένε διαφορετικά πράγματα για το ίδιο πράγμα, το οποίο όμως είναι αδύνατο, αφού κάθε πράγμα έχει μόνο ένα λόγο.⁵⁴

Ο Πρωταγόρας κατέληξε στη σχετικότητα και στην αρχή της αντίφασης. Η σχετική αλήθεια, η αλήθεια του κάθε ατόμου, αποκτά κύρος όταν περάσει από την δοκιμασία του «κοινή δόξαν», όταν γίνει αποδεκτή από τους πολλούς, οπότε γίνεται νόμος. Αλλά ο νόμος αυτός, είτε πολιτισμικός είτε απλός νόμος, είναι αναθεωρήσιμος, ισχύει για όσο χρόνο η κοινωνία τον δέχεται, ενώ όταν αλλάξει γνώμη, τον μεταβάλλει. Έτσι η αλήθεια είτε ατομική, είτε συλλογική, παραμένει πάντοτε σχετική, αφού είναι πάντοτε αναθεωρήσιμη. Επομένως και οι λόγοι για την αλήθεια παραμένουν αναθεωρήσιμοι. Εν τούτοις το κοινή δόξαν, η γνώμη των πολλών, αποτελεί για τον Πρωταγόρα το αντίβαρο της σχετικότητας, αφού αυτή αποφασίζει και έτσι αίρει τελικά το αδιέξοδο των αντικειμένων λόγων. Με την παρέμβαση του κοινή δόξαν οι αντικείμενοι λόγοι συναιρούνται σε έναν, πράγμα που είναι απαραίτητη προϋπόθεση της πράξης, καθώς βέβαια η εκάστοτε πράξη απαιτεί ένα λόγο και όχι δύο αντικείμενους. Ο Οδυσσεύς λοιπόν από τη μια εκπροσωπεί το λόγο, ο Φιλοκτήτης επιζητεί τα έργα και ο Νεοπτόλεμος κυμαίνεται μεταξύ του ενός πόλου και του άλλου. Ο Ηρακλής συναιρεί και τα δύο, όπως ο αρχαίος αγαθός άνθρωπος «μύθων τε ῥητῆρ ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων».

Τελειώνοντας με το κομμάτι της σοφιστικής, στους στίχους 971-973 παρατηρούμε τη σημασία της **σωστής μεθόδου εκπαίδευσης**, απορρίπτοντας για άλλη μια φορά τις μεθόδους με τις οποίες δίδασκαν οι σοφιστές. Ο Φιλοκτήτης καταλαβαίνει πως η διαγωγή τον νεαρού Νεοπτόλεμου δεν οφειλόταν στη φύση του που δεν ήταν διεστραμμένη, αλλά στην κακή μάθηση που δεν γνωρίζει ακόμα ποιος κρύβεται πίσω από αυτήν και δεν είναι άλλος από τον πανούργο Οδυσσεύα και τις σοφιστικές διδασκαλίες του που παρέσυραν τον Νεοπτόλεμο να φερθεί ανέντιμα.

*ΦΙ. Οὐκ εἶ κακὸς σὺ· πρὸς κακῶν δ' ἀνδρῶν μαθὼν
ἔοικας ἤκειν αἰσχροῖ. Νῦν δ' ἄλλοισι δοῦς
οἷς εἰκός ἐκπλεῖ, τὰ μὰ μοι μεθεῖς ὄπλα.*

«ΦΙ.Κακός δεν είσαι· από κακούς, θαρρώ, δασκαλεμένος
ήρθες να κάνεις τα αισχροῖ· ασ' τα σ' αυτούς που έχουν
φύση αισχρή και φύγε εσύ αφήνοντας τα τόξα.»

(Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης» στίχοι 971-973, Μετάφραση Κ.Μπαλτάς)

⁵⁴ Σκουτερόπουλος 1991, 54-55

Η άλλη πλευρά της συμπεριφοράς του Φιλοκτήτη που χαρακτηρίζεται από την άκαμπτη στάση του, εφόσον είναι ανεπίδεκτος μαθήσεως και δεν συμμορφώνεται με τα λόγια των συντρόφων του, θυμίζει ένα επιπλέον παιδαγωγικό θέμα που απασχόλησε πολλούς διανοητές εκείνη την εποχή. Ειδικότερα, ο Πλάτων στο έργο του παρουσιάζει τον σοφιστή Πρωταγόρα και τον Σωκράτη να λογομαχούν **περί του διδασκτού της αγωγής και της αγωγής εκ του περιβάλλοντος**.⁵⁵ Θα πρέπει να αναλογιστούμε περεταίρω για το τι διδάχθηκε ο Οδυσσέας μετά την αποτυχημένη παιδαγωγική του προσπάθεια έχοντας υπόψη δύο παιδαγωγικές μορφές της εποχής (δεν μεταπείστηκε απλώς χρησιμοποιήθηκε άλλα μέσα, όπως απειλές) καθώς και την παιδαγωγική επίδραση του Νεοπτόλεμου από τον Οδυσσέα και το Φιλοκτήτη και την αβίαστη, διάχυτη επίδραση της ζωής και του περιβάλλοντος στον άνθρωπο, δηλαδή την τραγική δράση του Οδυσσέα και τον φιλοκτήτειο έμψυχο και άψυχο (έρημο νησί και σπηλιά) κόσμο στο Νεοπτόλεμο. Εδώ για άλλη μια φορά τονίζεται από τον Σοφοκλή, η αδυναμία των μεθόδων των σοφιστών μέσα από την αδυναμία των επιχειρημάτων και του Πρωταγόρα, που υποστηρίζει πως είναι δυνατή η αγωγή, όπως προβάλλεται από τον Πλάτωνα, ο οποίος διαπνεόταν από εμπάθεια έναντι των σοφιστών.

Η σύγκρουση Σωκράτη Πρωταγόρα θα ήταν δυνατό να ερμηνευθεί και διαφορετικά. Ο «σοφιστής» Οδυσσέας αγνόησε τους άγραφους νόμους με την απάνθρωπη και δόλια συμπεριφορά του, υπάκουσε όμως στην εντολή των αρχηγών της εκστρατείας και προέταξε το ηθικό, όπως θα δούμε παρακάτω, πολιτικό και στρατιωτικό του χρέος. Από την άλλη, ο Σοφοκλής μέσα από τη τραγικότητα του νεαρού Νεοπτόλεμου ζει όπως αναφέρθηκε προγενέστερα την παιδευτική αγωνία του παιδαγωγικού προβλήματος της εποχής του. Η **πάλη σοφιστικού και σωκρατικού κόσμου**, ο αγωνιστικός αυτός διάλογός τους προβάλλεται ολοφάνερα στο εν λόγω δράμα. Το σοφιστικό μάθημα αντιπαραβαλλόταν με τη σωκρατική παιδεία. Ο Σωκράτης δε μετέδιδε τη δική του σοφία όπως οι σοφιστές και δεν πληρωνόταν. Δεν ήθελε να καταστήσει δικά του αντίγραφα αλλά βοηθούσε τους νέους να καταλάβουν τη «φύσιν» τους, την αρετή τους και τις δεξιότητές τους, όπως η δουλειά της μαίας, εκείνος προκαλούσε την πνευματική κύηση. Άρα η σοφιστική μέθοδος αφενός αντικατοπτρίζεται με τον Οδυσσέα και αφετέρου η σωκρατική μέθοδος ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του Φιλοκτήτη. Και οι δυο μαζί προσπαθούν να επηρεάσουν τον έφηβο Νεοπτόλεμο ο οποίος ανακαλύπτει τελικά τον εαυτό του, τη χαμένη φύση του η οποία προκλήθηκε από μια μη επιτυχή σοφιστική μέθοδο και ξαναβρίσκει τον εαυτό του από την ορθή και τη δίκαιη σωκρατική μέθοδο.

Τέλος, στους στίχους 542-556 ο έμπορος έρχεται να εξιστορήσει όλα όσα γνωρίζει στο Νεοπτόλεμο λέγοντας, πως θα ήταν κέρδος του αφού πει όσα ξέρει, ώστε να λάβει κάποιο χρηματικό ποσό. Η σκηνή αυτή θυμίζει για άλλη μια φορά τους σοφιστές, οι οποίοι προσέφεραν όσα γνώριζαν στους νέους έναντι πληρωμής.

---

⁵⁵ Βουρβέρης 1963, 163-164

Ο Σοφοκλής επιπλέον, παρουσιάζει τον κεντρικό ήρωα Φιλοκτήτη να είναι αποκλεισμένος στο νησί της Λήμνου, από την ελληνική κοινότητα και να εξαναγκάζεται να ζει στην απόλυτη μοναξιά έρημος και άρρωστος τρώγοντας ότι χτυπούσε με το ηράκλειο τόξο του. Αυτός ο νεωτερισμός του, -εφόσον οι άλλοι δραματικοί ποιητές παρουσιάζουν χορό, ο οποίος αποτελείται από κατοίκους της Λήμνου- θυμίζει ίσως την άγρια ζωή των νεαρών αγοριών της Σπάρτης στα πλαίσια του θεσμού της «**κρυπτείας**», σύμφωνα με την οποία τα αγόρια ζούσαν κρυφά σε σπηλιές εξασφαλίζοντας μόνοι τους τη τροφή τους, όπως άλλωστε και ο Φιλοκτήτης.

Επιπροσθέτως, στο έργο υπάρχει η αναφορά στο Φοίνικα, ο οποίος ήταν **παιδαγωγός** του Αχιλλέα και τον ακολούθησε στη Τροία ως σύμβουλος (στίχοι 561-562). Εδώ έρχεται στη μνήμη μας ο ρόλος του παιδαγωγού απέναντι στο παιδί ο οποίος ήταν συνοδευτικός καθώς συνόδευε τα παιδιά στο σχολείο αλλά και ήταν επίσης και συμβουλευτικός σε κάθε στιγμή της ζωής τους. Αξίζει λοιπόν να αναφερθεί και το σχετικό χωρίο της Ιλιάδος, όπου ο Φοίνικας διδάσκει στον Αχιλλέα πώς να είναι «λόγων ρητήρ και έργων πρηκτήρ»

*«εἰ μὲν δὴ νόστὸν γε μετὰ φρεσὶ φαίδιμ' Ἀχιλλεῦ
βάλλεαι, οὐδέ τι πάμπαν ἀμύνειν νηυσὶ θοῆσι
πῦρ ἐθέλεις αἰδήλον, ἐπεὶ χόλος ἔμπεσε θυμῷ,
πῶς ἂν ἔπειτ' ἀπὸ σεῖο φίλον τέκος αὖθι λιποίμην
οἶος; σοὶ δέ μ' ἔπεμπε γέρων ἱππηλάτα Πηλεὺς
ἦματι τῷ ὅτε σ' ἐκ Φθίης Ἀγαμέμνονι πέμπε
νήπιον οὗ πω εἰδὸθ' ὁμοίου πολέμοιο
οὐδ' ἀγορέων, ἵνα τ' ἄνδρες ἀριπρεπέες τελέθουσι.
τοῦνεκά με προέηκε διδασκόμεναι τάδε πάντα,
μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων....»*

«Αν στην πατρίδα σου εννοείς, λαμπρότατε Αχιλλέα, να επανέλθεις και ο δεινός θυμός σου δεν σ' αφήνει παντάπασι τα πλοία μας να σώσης απ' τες φλόγες, πως, ω παιδί μου αγαπητό, μακράν σου δω να μείνω μόνος; Και δια σε μ' έστελνεν ο γέρος σου πατέρας, όταν στον Αγαμέμνονα εσ' έστελνε απ' την Φθίαν νέον, ακόμη αμάθητον του φοβερού πολέμου και των λαμπρών ομιλιών, όπου διακρίνοντ' άνδρες δια τούτο εμέν' απόστειλε, σ' αυτά να σε διδάξω ώστε να γίνεις έξοχος στον λόγον και στην πράξιν.»

(Ομήρου «Ιλιάς» I.435-443, Μετάφραση I.Πολυλάς).

Ως παιδαγωγό θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε και τον χορό της τραγωδίας, ο οποίος στους στίχους 1081-1217 απευθύνει συμβουλές στον Φιλοκτήτη ελπίζοντας πως θα αλλάξει γνώμη και θα πάρει φρονιμότερη απόφαση, ακολουθώντας το Νεοπτόλεμο και τον Οδυσσέα για το καλό του ίδιου αλλά και της πατρίδας του. Κι ακόμη, τον

κατακρίνει για τη άκαμπτη στάση του που αγγίζει αντιηρωικά ιδεώδη και είναι πρόθυμος να τον βοηθήσει.

Ένα άλλο κομμάτι της εκπαίδευσης της αρχαίας Αθήνας που αντικατοπτρίζεται στο συγκεκριμένο έργο είναι το περίφημο **ηρωικό ιδεώδες**. Βεβαίως αξίζει να ξεκινήσει η μελέτη με την αναφορά του τόξου που κληρονόμησε ο Φιλοκτήτης από τον Ηρακλή και που αποτελεί ορατή μορφή δόξας, διότι το κρατούν μόνο αυτοί που αποδεικνύονται άξιοι και αφοσιωμένοι στις ηρωικές αξίες. Ο Φιλοκτήτης επίσης, αποδεικνύεται αρχικά ανάξιος από τον Οδυσσέα να ακολουθήσει και να πολεμήσει εναντίον της Τροίας γι' αυτό αναφέρει άλλους πολεμιστές που αξίζει να πολεμήσουν με τα τόξα του Φιλοκτήτη αφού αυτός δεν το επιθυμεί. Στην ίδια σκηνή η απειλή του Οδυσσέα ίσως αποσκοπεί και στο να κάμψει την αντίσταση του Φιλοκτήτη και να τους ακολουθήσει στη Τροία για να μη χάσει τα όπλα του και την επερχόμενη δόξα (στίχοι 1047-1062). Ακόμη, όσον αφορά τα όπλα ως σύμβολο ηρωισμού των οπλιτών, ο Νεοπτόλεμος στους στίχους 654-660 παρακαλεί τον Φιλοκτήτη με δέος να αγγίξει το μαγικό τόξο και να του επιτρέψει να το κρατήσει στο χέρι.

NE. Ἡ ταῦτα γὰρ τὰ κλεινὰ τόξ' ἃ νῦν ἔχεις;
ΦΙ. Ταῦτ' οὐ γὰρ ἄλλα γ' ἔσθ' ἃ βαστάζω χεροῖν.
NE. Ἄρ' ἔστιν ὥστε κάγγυθεν θεῶν λαβεῖν,
καὶ βαστάσαι με προσκύσαι θ' ὥσπερ θεόν;
ΦΙ. Σοί γ', ὦ τέκνον, καὶ τοῦτο κάλλο τῶν ἐμῶν
ὅποιον ἂν σοι ζυμώρη γενήσεται.
NE. Καὶ μὴν ἐρῶ γε· τὸν δ' ἔρωθ' οὔτως ἔχω·
εἴ μοι θέμις, θέλοιμ' ἂν· εἰ δὲ μή, πάρες.

«NE.Αυτά τα τόξα που κρατάς είναι τα ξακουσμένα;

ΦΙ.Αυτά πού 'χω στα χέρια μου, δεν έχω άλλα όπλα.

NE.Θα το μπορούσα άραγες στα χέρια να τα πιάσω,
να τα θαυμάσω από κοντά και να τα προσκυνήσω;

ΦΙ.Για σένα, γιε μου, και αυτό θα γίνει κι ό,τι άλλο
ζητήσεις απ' τα πράγματα που ανήκουνε σ' εμένα.

NE.Το θέλω, μα η θέληση έχει τα όριά της:
Να θέλω, αν είναι σωστό· ειδάλλως, άφησέ το.»

(Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης» στίχοι 654-660, Μετάφραση Κ.Μπαλτάς)

Επίσης ο ίδιος παρασύρεται από τα λόγια του Οδυσσέα να παραπλανήσει τον Φιλοκτήτη με αντάλλαγμα την απόκτηση της μεγάλης δόξας του πατέρα του που ήταν γενναίος και σοφός (αν και αρχικά διστάζει να συνδράμει στην απάτη).

« NE. Τί οὖν μ' ἄνωγας ἄλλο πλὴν ψευδῆ λέγειν;
 ΟΔ. Λέγω σ' ἐγὼ δόλω Φιλοκτῆτην λαβεῖν.
 NE. Τί δ' ἐν δόλω δεῖ μᾶλλον ἢ πείσαντ' ἄγειν;
 ΟΔ. Οὐ μὴ πίθηται· πρὸς βίαν δ' οὐκ ἂν λάβοις.
 NE. Οὕτως ἔχει τι δεινὸν ἰσχύος θράσος;
 ΟΔ. Ἰοὺς ἀφύκτους καὶ προπέμποντας φόνον.
 NE. Οὐκ ἄρ' ἐκείνω γ' οὐδὲ προσμεῖζαι θρασύ;
 ΟΔ. Οὐ, μὴ δόλω λαβόντα γ', ὡς ἐγὼ λέγω.
 NE. Οὐκ αἰσχρὸν ἡγήθη δῆτα τὰ ψευδῆ λέγειν;
 ΟΔ. Οὐκ, εἰ τὸ σωθῆναί γε τὸ ψεῦδος φέρει.
 NE. Πῶς οὖν βλέπων τις ταῦτα τολμήσει λακεῖν;
 ΟΔ. Ὅταν τι δρᾷς ἐς κέρδος, οὐκ ὀκνεῖν πρέπει.
 NE. Κέρδος δ' ἐμοὶ τί τοῦτον ἐς Τροίαν μολεῖν;
 ΟΔ. Αἰρεῖ τὰ τόξα ταῦτα τὴν Τροίαν μόνα.
 NE. Οὐκ ἄρ' ὁ πέρσων, ὡς ἐφάσκετ', εἴμ' ἐγώ;
 ΟΔ. Οὐτ' ἂν σὺ κείνων χωρὶς οὐτ' ἐκείνα σοῦ.
 NE. Θηρατέ' οὖν γίγνοιτ' ἂν, εἴπερ ὧδ' ἔχει.
 ΟΔ. Ὡς τοῦτό γ' ἔρξας δύο φέρη δωρήματα.
 NE. Ποίω; μαθὼν γὰρ οὐκ ἂν ἄρνοιμίην τὸ δρᾶν.
 ΟΔ. Σοφός τ' ἂν αὐτὸς κάγαθός κεκλήῃ ἅμα.
 NE. Ἴτω· ποιήσω, πᾶσαν αἰσχύνην ἀφείξ.
 ΟΔ. Ἥ μνημονεύεις οὖν ἅ σοι παρήνεσα;
 NE. Σάφ' ἴσθ', ἐπεὶ περ εἰσάπαξ συνήνεσα.
 ΟΔ. Σὺ μὲν μένων νυν κείνον ἐνθάδ' ἐκδέχου,
 ἐγὼ δ' ἄπειμι, μὴ κατοπτευθῶ παρών,
 καὶ τὸν σκοπὸν πρὸς ναῦν ἀποστελῶ πάλιν.
 Καὶ δεῦρ', ἐάν μοι τοῦ χρόνου δοκῆτέ τι
 κατασχολάζειν, αὐθις ἐκπέμψω πάλιν
 τοῦτον τὸν αὐτὸν ἄνδρα, ναυκλήρου τρόποις
 μορφὴν δολώσας, ὡς ἂν ἀγνοῖα προσῆ-
 οῦ δῆτα, τέκνον, ποικίλως αὐδωμένου
 δέχου τὰ συμφέροντα τῶν ἀεὶ λόγων.
 Ἐγὼ δὲ πρὸς ναῦν εἶμι, σοὶ παρῆεις τάδε·
 Ἐρμῆς δ' ὁ πέμπων δόλιος ἡγήσαιο νῶν
 Νίκη τ' Ἀθάνα Πολιάς, ἣ σώζει μ' ἀεὶ.

«NE. Εκτός από τα ψέματα τι άλλο μου προτείνεις;

ΟΔ. Το Φιλοκτῆτη ξαναλέω να πιάσεις με το δόλο.

NE. Γιατί με δόλο; Δεν μπορώ με λόγια να τον πείσω;

ΟΔ. Δεν πείθεται· και δεν μπορείς με βία να τον πιάσεις.

NE. Τόσο τρανή πεποίθηση έχει στη δύναμή του;

ΟΔ.Σαΐτες έχει αλάθειυτες και θάνατο σκορπίζουν.

ΝΕ.Και δεν είναι αποκοτιά να μετρηθείς μαζί του;

ΟΔ.Δεν είναι, αν, όπως σου λέω, τον πιάσεις με το λόγο.

ΝΕ.Μα δεν το θεωρείς ντροπή να λέει κανείς το ψέμα;

ΟΔ.Καθόλου, αν τα ψέματα φέρνουν τη σωτηρία.

ΝΕ.Με ποια μάτια θα τόλμαγε κανείς να λέει τέτοια;

ΟΔ.Μα δε χωράει δισταγμός, αν φέρνει η πράξη κέρδος.

ΝΕ.Και ποιο θά 'ναι το κέρδος μου, αν έρθει αυτός στην Τροία;

ΟΔ.Μόνο τα τόξα του αυτά θα πάρουνε την Τροία.

ΝΕ.Δεν είμαι, όπως λέγατε, εγώ ο πορθητής της;

ΟΔ.Εσύ μπορείς μόνο μ' αυτά, κι αυτά μόνο μ' εσένα.

ΝΕ.Ανάγκη να τα πάρουμε λοιπόν, αν έτσι είναι.

ΟΔ.Διπλό θά 'ναι το κέρδος σου, αν ενεργήσεις έτσι.

ΝΕ.Ποιο κέρδος; Δε θα αρνηθώ την πράξη, αν το μάθω.

ΟΔ.Γενναίο και σοφό μαζί θα σ' ονομάζουν όλοι.

ΝΕ.Ωραία· θα συμμορφωθώ και την ντροπή θ' αφήσω.

ΟΔ.Έβαλες με στο νου καλά αυτές τις συμβουλές μου;

ΝΕ.Μην έχεις έγνοια· δέχτηκα, σου έδωσα το λόγο.

ΟΔ.Μείνε λοιπόν εσύ εδώ, για να τον περιμένεις,
κι εγώ θα φύγω, μη με δει εκείνος από κάπου,
και το σκοπό στο πλοίο μας θα τον εξαποστείλω.
Κι αν δω η ώρα πως περνάει κι εσείς καθυστερείτε,
τον ίδιο αυτόν άνθρωπο θα σας τον ξαναστείλω
εδώ με άλλη πια μορφή: Ρούχα караβοκύρη
θα του φορέσω, να φανεί αγνώριστος τελείως.
Κι εσύ, παιδί μου, αν τον δεις με πονηριά και δόλο
να φέρεται, να δέχεσαι αυτά που σε συμφέρουν.
Σ' εσένα εμπιστεύομαι κι εγώ πάω στο πλοίο.

Και οδηγός μας ο Ερμής, ο δόλιος συνοδός μας,
κι η Νίκη και η Αθηνά, η παραστάτιδά μου.»

(Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης» στίχοι 100-134, Μετάφραση Κ.Μπαλτάς)

Η δόξα του ήρωα στη μάχη λοιπόν είναι φανερό πως ήταν πολύ σημαντική για έναν νέο της εποχής εκείνης. Επιπλέον, η σημασία της δόξας στο πόλεμο φαίνεται και στο τέλος του έργου όταν ο Φιλοκτήτης πείθεται από το Νεοπτόλεμο μόνο όταν του υπόσχεται πως θα επιστρέψουν στην πατρίδα και ο πρώτος αναφέρει πως με τα βέλη του θα προστατέψει το Νεοπτόλεμο από την **οργή των Ελλήνων επειδή εγκατέλειψε τη μάχη**. Εν κατακλείδι, είναι απαραίτητο να αναφερθεί πως το τόξο είναι όπλο το οποίο αντιβαίνει στο ιδανικό ενός Αθηναίου οπλίτη, διότι σύμφωνα με τα πολιτισμικά στερεότυπα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. το τόξο είναι ένα σύμβολο βαρβαρότητας και αποδίδεται σε μη έλληνες αλλά σε βάρβαρους λαούς. Από την άλλη ο Νεοπτόλεμος είναι έτοιμος να στρέψει αυτό το τόξο μέσω του Φιλοκτήτη για να χρησιμοποιηθεί εναντίον των Αργείων μαχητών αφού τελικά αποφάσισε να αποστασιοποιηθεί από αυτούς, στους οποίους ανήκει και ο ίδιος.

Επιπλέον, θα μπορούσαμε να αναλογιστούμε ότι υπάρχει σύγκρουση ανάμεσα σε δύο διαφορετικά είδη ηρωισμού, που εκπροσωπούν ο Αχιλλέας (εδώ ο γιός του, ο Νεοπτόλεμος) και ο Οδυσσέας, με λίγα λόγια αυτά τα δύο πρόσωπα εκπροσωπούν την αρχαία διαμάχη μεταξύ φύσεως και παιδείας. Ο Οδυσσέας υπηρετεί έναν δίκαιο άνθρωπο κατ' αυτόν σκοπό που μπορεί να πραγματοποιηθεί με δόλια μέσα, ενώ ο Νεοπτόλεμος την ευγενική-αριστοκρατική καταγωγή, εξαιτίας της οποίας διστάζει να χειριστεί την απάτη και την ατιμία (στίχοι 79-80 και 88-90). Από τη μία η αριστοκρατική παιδεία έδινε σημασία στη φύση ενώ οι σοφιστές ως δάσκαλοι τόνιζαν τη σημασία της παιδείας. Ο Νεοπτόλεμος λοιπόν βρίσκεται στο ενδιάμεσο σημείο που από τη μια του θυμίζει ότι δεν μπορεί να προδώσει τη φύση που κληρονόμησε από τον Αχιλλέα και συνάμα την παραδοσιακή παιδεία και από την άλλη η νέα φύση που του ζητείται πρέπει να κατακτηθεί και δεν είναι κεκτημένο αριστοκρατικό προνόμιο. Η αληθινή του φύση πρέπει να αναδυθεί αν ακολουθήσει τη σωστή μάθηση. Ο Νεοπτόλεμος πρέπει να διαλέξει τη συμμαχία που επιθυμεί και μαζί με αυτήν και τον χαρακτήρα του. Μπορούμε εύλογα να συμπεράνουμε μέσα από τη τραγωδία πως το μήνυμα που αναδεικνύεται σε αυτή την περίπτωση είναι πως το να κάνει κάποιος κακό σε κάποιον άλλο, για χάρη του κοινού καλού πρέπει να αλλάξει το χαρακτήρα του και να τον αντιμετωπίσει ως μια ανταλλάξιμη μονάδα. Ο Νεοπτόλεμος δεν μπόρεσε να αλλάξει διότι ο Φιλοκτήτης του έφερε στην επιφάνεια την αχιλλεϊκή φύση του και ο Φιλοκτήτης δεν αντιμετωπίστηκε σαν ανταλλάξιμη μονάδα. Επίσης λόγω και μέσω της συναισθηματικής εμπλοκής του στην κατάσταση του Φιλοκτήτη ο Νεοπτόλεμος δρα ανεξάρτητα και υποστηρίζει την αξία της αδέκαστης αχιλλεϊκής φύσης του έναντι του ψεύτικου ρόλου ενός «οδυσσεϊκού» Νεοπτόλεμου τον οποίο του είχε επιβάλλει ο διοικητής του.

Είναι ολοφάνερο πως δυο τύποι συμπεριφοράς αντικατοπτρίζονται στο έργο και ανάμεσά τους ο Νεοπτόλεμος ως εσωτερικός θεατής στέκει αναποφάσιστος όπως άλλωστε και οι θεατές. Η προτίμησή τους για το νόμο της ευγλωττίας δεν έκανε τον Οδυσσέα απόλυτα

αποδεκτό στην πλειοψηφία τους. Μπορεί μια επίδειξη ρητορικής τέχνης να ήταν αρεστή σε αυτούς αλλά ήταν πάντα καχύποπτοι απέναντι στους χαρισματικούς αγορητές που μπορούσαν να παρασύρουν το πλήθος. Η μανία του για τη νίκη όμως ήταν απολύτως σχετική με το κοινό συμφέρον και η παθιασμένη αφοσίωσή του στην επίτευξη του στόχου του δεν έχει σχέση με το προσωπικό κέρδος εις βάρος του κοινωνικού συνόλου, αλλά εναρμονίζεται με τις επιδιώξεις και τις επιθυμίες των πολιτών εκείνης της εποχής και με την τιμητική τους επιβράβευση. Όλη η συμπεριφορά του Οδυσσέα στη Λήμνο είναι ένα παράδειγμα πρωταρχικής οπλιτικής υποχρέωσης των μαχητών «να μην διασπούν τις γραμμές τους».⁵⁶ Από την άλλη οι θεατές μετά τη μεταστροφή του Νεοπτόλεμου στους στίχους 1321 – 1348 αρχίζουν να ταυτίζονται με την άλλη οπτική του Νεοπτόλεμου που μέμφεται το Φιλοκτήτη για ηθική και πνευματική απαγρίωση. Προσκολλημένος στον ηθικό κώδικα ηθικής και τιμής και χωρίς καμία αίσθηση απέναντι στο κοινό συμφέρον ο Φιλοκτήτης εκδηλώνει έναν ατομικισμό επικίνδυνο που στηρίζεται στο ομηρικό ιδεώδες και στην προσωπική αριστεία του, απομακρυσμένος από τις αξίες της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα και τα ιδανικά της φάλαγγας.

Ακόμη, η συμφωνία του Νεοπτόλεμου να συνδράμει στο σχέδιο του Οδυσσέα και των υπόλοιπων οπλαρχηγών φέρνει στο νου μας τον όρκο που έδινε κάθε Αθηναίος πολίτης ως έφηβος, δηλαδή να μην «καταισχύνει τα ιερά όπλα», επιβεβαιώνοντας την πίστη στα όπλα του οπλίτη. Επίσης η έμμεση αναφορά στον όρκο σίγουρα θα θύμιζε στους θεατές τη μη εγκατάλειψη του συντρόφου στη μάχη με όποιο κόστος. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ και η τελική υπόσχεση του Νεοπτόλεμου να μείνει πιστός στο πλευρό του ταλανισμένου Φιλοκτήτη στους στίχους 806-816, αλλά και η προβολή της συμπαράστασής του σε αυτόν στους στίχους 674-675 «*Καὶ σέ γ' εἰσάξω· τὸ γὰρ νοσοῦν ποθεῖ σε ζυμπαραστάτην λαβεῖν*», («Μα κι εσύ θέλω να μπεις μαζί μου· εσένα η αρρώστια μου θέλει συμπαραστάτη», Μετάφραση Κ.Μπαλτάς) και η αρνητική εικόνα του συντρόφου στους φόβους που εκφράζει ο Φιλοκτήτης στους στίχους 910-911 «*Ἄνηρ ὄδ', εἰ μὴ ἴδω κακὸς γνώμην ἔφυν, προδοῦς μ' ἔοικεν κάκλιπὼν τὸν πλοῦν στελεῖν*», («Αυτός εδώ με πρόδωσε, αν πάει καλά ο νους μου, και μοιάζει ότι σκέφτεται δίχως εμέ να φύγει», Μετάφραση Κ.Μπαλτάς).

NE. Ἀλγῶ πάλαι δὴ τάπῃ σοὶ στένων κακά.

ΦΙ. Ἄλλ', ὧ τέκνον, καὶ θάρσος ἴσχ'· ὡς ἦδε μοι ὀξεῖα φοιτᾷ καὶ ταχεῖ' ἀπέρχεται.

Ἄλλ' ἀντιάζω, μὴ με καταλίπης μόνον.

(810) NE. Θάρσει, μενοῦμεν. ΦΙ. Ἦ μενεῖς; NE. Σαφῶς φρόνει.

ΦΙ. Οὐ μὴν σ' ἔνορκόν γ' ἀξιῶ θέσθαι, τέκνον.

NE. Ὡς οὐ θέμις γ' ἐμοῦσσι σοῦ μολεῖν ἄτερ.

ΦΙ. Ἐμβάλλε χειρὸς πίστιν. NE. Ἐμβάλλω μενεῖν.

ΦΙ. Ἐκεῖσε νῦν μ', ἐκεῖσε. NE. Ποῖ λέγεις; ΦΙ. Ἄνω.

(815) NE. Τί παραφρονεῖς αὖ; Τί τὸν ἄνω λεύσσεις κύκλον;

ΦΙ. Μέθες, μέθες με. NE. Ποῖ μεθῶ; ΦΙ. Μέθες ποτέ.

« NE. Πίκρα βαριά μου φέρνουνε από ώρα τα δεινά σου.

⁵⁶ Μαρκαντωνάτος -Τσαγγάλης 2008, 560-563

ΦΙ.Νά 'χεις κουράγιο, τέκνο μου· γιατί αυτός ο πόνος
έρχεται με δριμύτητα, μα γρήγορα περνάει.
Μονάχα σε παρακαλώ να μη μ' αφήσεις μόνο.

ΝΕ.Μη νοιάζεσαι, θα μείνουμε.

ΦΙ.Θα μείνεις;

ΝΕ.Δίχως άλλο.

ΦΙ.Δεν έχω την αξίωση να ορκιστείς, παιδί μου.

ΝΕ.Μου είναι ανεπίτρεπτο χωρίς εσέ να φύγω.

ΦΙ.Δώσ' μου το χέρι σου λοιπόν.

ΝΕ.Σ' το δίνω· ναι, θα μείνω.

ΦΙ.Εκεί, να τώρα προς τα κει.

ΝΕ.Πού λες;

ΦΙ.Μα προς τα πάνω.

ΝΕ.Γιατί πάλι παραμιλάς; Τι βλέπεις προς τα πάνω;

ΦΙ.Άφησε, άσε με!

ΝΕ.Για πού;

ΦΙ.Άσε με επιτέλους!»

(Σοφοκλέους «Φιλοκτήτης» 806-816, Μετάφραση Κ.Μπαλτάς)

Ο Νεοπτόλεμος επίσης είναι ένας έφηβος ο οποίος έχει μείνει ορφανός μια και ο πατέρας του Αχιλλέας σκοτώθηκε στη μάχη. Οπότε σύμφωνα με τον αθηναϊκό νόμο έπρεπε να τεθεί υπό την προστασία του κράτους και να πάρει τη θέση και τη δόξα του πατέρα του. Παρατηρούμε αμιγώς στο έργο και αυτό το πλαίσιο της εκπαίδευσης των ορφανών του πολέμου. Ο Νεοπτόλεμος ακολουθεί εντολές του Οδυσσέα που τον έχει υπό την προστασία και τη στιγμή που καταφέρνει να πάρει το τόξο του Φιλοκτήτη είναι υποχρεωμένος να υποσχεθεί ότι θα τα κρατήσει και θα τα διαφυλάξει χωρίς να τα παραδώσει σε κανέναν εκούσια (στίχοι 769-775).

Επιπροσθέτως, θα πρέπει να σκεφτούμε τη σημασία του **κοινού συμφέροντος** της εποχής, διότι η εκπαίδευση στηριζόταν κυρίως στην υπηρεσία της πόλης που φυσικά αντικατοπτρίζεται στο συγκεκριμένο δράμα, στο πρόσωπο του Οδυσσέα. Ο Οδυσσέας

μπορεί να παρουσιάζεται μεν ως αδίστακτος και ποταπός εκβιαστής, αλλά ως εκπρόσωπος της πολιτικής εξουσίας είναι προσηλωμένος σε ένα στόχο και δεν ξεχνά ούτε μια στιγμή την υπεύθυνη και βαριά αποστολή που του ανατέθηκε, να φέρει δηλαδή πίσω στο πόλεμο τον Φιλοκτήτη, γιατί μόνο με την παρουσία του και τα όπλα του θα μπορούσε να κατακτηθεί η Τροία. Βλέπουμε λοιπόν την αφοσίωση ενός στρατιώτη της εποχής στην πατρίδα του, που για χάρη της οποίας έδωσε βαρύ όρκο όταν ακόμα βρισκόταν στην τάξη των οπλιτών να την υπερασπίζεται πάση θυσία και στεγνωμένος από αισθήματα ανθρωπιάς και οίκτου, εκτεθειμένος στον έσχατο κίνδυνο δεν διστάζει να καταφύγει σε δόλια μέσα στο όνομα της φιλοπατρίας. Έτσι και ο Οδυσσέας ως το τέλος παραμένει σταθερός και ανένδοτος στη πορεία της δράσης του και μάλιστα θεωρεί αδυναμία, δειλία και μη προσήλωση στο καθήκον του την εγκατάλειψη του εγχειρήματος από το Νεοπτόλεμο. Επιπλέον, μέσα από τη σκηνή αναδεικνύεται ο ελληνικός τρόπος ζωής και παιδείας, σύμφωνα με τον οποίο ο πραγματικός άνδρας έπρεπε να μετέχει με ζήλο σε όλους τους αγώνες της κοινότητας και πάντοτε να προσπαθεί να αριστεύει. Γι' αυτό και η μετάπτωσή του Νεοπτόλεμου είναι περιφρόνηση του κοινού συμφέροντος κατά τον Οδυσσέα -και κατά την αθηναϊκή πολιτεία- και η σκηνή αυτή προβάλλει και αντιηρωικά ιδεώδη που σαφώς κατακρίνονται από τους αθηναίους της εποχής εκείνης.

Ο Φιλοκτήτης καλείται να εγκαταλείψει την απομόνωσή του, να επιστρέψει στην κοινωνία, να πάρει μέρος στις υποθέσεις της και να εκπληρώσει το χρέος του ως ένας πολίτης και άνθρωπος, επιστρέφοντας στην Τροία, χωρίς να εγκαταλείψει φυσικά την ασυντρόφευτη αγιοσύνη του και την ασκίαστη χαρά της ελευθερίας του, αλλά αντίθετα πρέπει να πάρει τις ιδιότητες αυτές μαζί του, και να τις συνθέσει με τη δράση του σε ένα κόσμο που κυβερνάται όχι από την προσωπική ελευθερία, αλλά από την κοινωνική αναγκαιότητα. Έτσι αναδεικνύεται τελικά η σημασία την παλαιάς παιδείας από τον ποιητή.

Μολονότι ο Νεοπτόλεμος στέκεται στο πλευρό του Φιλοκτήτη, η αταλάντευτη γενναιοψυχία του δεν υπηρετεί το κοινό στόχο των Ελλήνων ούτε τους συμπολεμιστές του στην οπλική φάλαγγα, παρά μόνο τον Φιλοκτήτη, ο οποίος αποποιείται το κοινό καλό και γίνεται εχθρός του στρατοπέδου. Εδώ προβάλλεται η πίστη του ατομικού συμφέροντος καθώς και η πίστη σε ετεροχρονισμένους όρκους ενός επικού κόσμου πριν ακόμα τη δημιουργία της πόλης κράτους, όπου η προσωπική – ατομική τιμή παρουσιάζεται στην αχίλλεια τιμή και αρετή.⁵⁷ Το πρωταρχικό καθήκον του οπλίτη να υπηρετεί την πατρίδα και το κοινό καλό σε αυτό το έργο διαστρεβλώνεται στο όνομα του ατομικού καθήκοντος. Στο τέλος όμως του έργου, εμφανίζεται ο Ηρακλής ως από μηχανής θεός και επιβάλλει στους δύο ήρωες Νεοπτόλεμο και Φιλοκτήτη τις αξίες της φάλαγγας και της οπλικής μάχης. Έτσι αναδεικνύεται για ακόμα μια φορά η αξία της παλιάς αριστοκρατικής – οπλικής εκπαίδευσης που είτε από πείσμα, είτε από συναισθηματική παραπλάνηση (την οποία άσκησε ο Φιλοκτήτης στον Νεοπτόλεμο) είναι εκείνη που θα κρατήσει ζωντανή την Αθηναϊκή πολιτεία, σύμφωνα με το Σοφοκλή.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό ακόμη της εκπαίδευσης του 5^{ου} αιώνα που αντικατοπτρίζεται σε αυτή τη τραγωδία είναι η **χρήση βίας των δασκάλων στα ανυπάκουα παιδιά**. Αυτό

⁵⁷ Μαρκαντωνάτος -Τσαγγάλης 2008, 480-481

φαίνεται όταν ο Οδυσσέας προσπαθεί με τη βία να υφαρπάξει τα θαυματουργά τόξα του Φιλοκτήτη και από τη αρχή μάλιστα είχε σκοπό να τον οδηγήσει στη Τροία μέσω βίας αν δεν υπάκουγε στις εντολές του. Ενώ, μια ακόμη συνειρμική σκέψη θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε ένα άλλο κομμάτι της εκπαίδευσης των νέων, τη γιορτή των «Απατουρίων». ⁵⁸ Ο Οδυσσέας πρότεινε στο Νεοπτόλεμο να συνδράμει στο δόλο σε βάρος του Φιλοκτήτη στο πλαίσιο του κοινού συμφέροντος και η επιτυχία της παραπλάνησης θα είχε ως αποτέλεσμα την πραγματοποίηση της εκπόρθησης της Τροίας. Τα Απατούρια λοιπόν, που αποτελούσαν μια διαβατήρια μυητική τελετή κατά τη διάρκεια της οποίας ο έφηβος μπορούσε να χρησιμοποιήσει δόλο ή να κυνηγήσει τη νύχτα μόνος, δηλαδή να κάνει ότι δεν επιτρέπεται να πράξει ο οπλίτης. Έτσι, αυτή η τελετή θα μπορούσε να συνδεθεί με τη χρήση δόλου στον Φιλοκτήτη από το Νεοπτόλεμο, γι' αυτό πιθανόν και στο έργο προσφωνείται ως «παῖς», ενώ στο τέλος «άνηρ», διότι η χρήση του δόλου ήταν απαιτούμενη της γιορτής των Απατουρίων και νόμιμη μέχρι την ενηλικίωση του παιδιού. Οπότε και εδώ ο νεαρός Νεοπτόλεμος μεταχειρίζεται νόμιμα το δόλο, ως έφηβος -«παις», ώσπου στη συνέχεια τον εγκαταλείπει σταδιακά και επανέρχεται στην αρχική του αριστοκρατική φύση και στους κόλπους της κανονικής οπλιτικής ηθικής, της ενηλικίωσης και της ωρίμανσης -«άνηρ». Θα πρέπει να σημειωθεί άλλωστε πως ο δόλος δεν αντιμετωπιζόταν αρνητικά από τους αρχαίους Έλληνες, εφόσον αποτελούσε μέρος της εκπαίδευσης, συνεπώς και οι επιφυλάξεις του Νεοπτόλεμου θα μπορούσαν να θεωρηθούν και από τους θεατές ακατανόητοι και να τις αποδώσουν στην ανωριμότητά του.

Παρόλα αυτά ο νεαρός πείθεται να συνεργήσει και αποδεικνύεται πως έχει εξαιρετικό ταλέντο στο ψεύδος κατά τη διεκπεραίωση του σχεδίου του. Προσποιείται λοιπόν ότι δεν γνωρίζει τον Φιλοκτήτη και περιγράφει το μίσος του για τους Ατρείδες και τον Οδυσσέα και αναφέρει το θάνατο του Αχιλλέα. Στο λόγο του λοιπόν οικοδομεί επιδέξια την απάτη του πάνω στη βάση της αλήθειας. ⁵⁹ Ο Οδυσσέας είχε δελεάσει πράγματι το Νεοπτόλεμο με την υπόσχεση να κερδίσει δόξα αν πολεμούσε στη Τροία και είχε πάρει τα όπλα του Αχιλλέα. Έπειτα όμως ο νεαρός ψεύδεται ασύστολα λέγοντας πως απαίτησε την πανοπλία του πατέρα του αλλά ο Οδυσσέας με τους υπόλοιπους Αχαιούς αρνήθηκαν να του τη δώσουν. Έτσι ακολούθησε μια φοβερή σύγκρουση και τώρα γεμάτος αγανάκτηση επιστρέφει στη πατρίδα του. Ο Νεοπτόλεμος εκμεταλλεύεται επιδέξια την άδεια που του έδωσε ο Οδυσσέας να τον λοιδορήσει αλλά φορτώνει με άσχημα λόγια και τους Ατρείδες. Ο χορός ως συνένοχος, ενισχύει την επιχειρηματολογία του με ζήλο επικαλούμενος και τους θεούς. Με σοφιστική δεινότητα ο Νεοπτόλεμος τελειώνει την απατηλή ρήση του λέγοντας ότι επιστρέφει στη πατρίδα του με μια αόριστη ευχή στον άρρωστο Φιλοκτήτη, εκείνος όμως πεπεισμένος από τα λόγια του τον παρακαλεί να τον πάρει μαζί του. Έτσι, προς το παρόν τα πλάνα λόγια, που θυμίζουν τους **δημαγωγούς** που ταλάνιζαν με τις απάτες τους Έλληνες της εποχής, έχουν απόλυτη επιτυχία.

---

⁵⁸ Πουλής 2003, 247-290

⁵⁹ Lesky 2007, 397-414

4.2 «Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΟ ΤΡΑΓΙΚΟ ΕΡΓΟ «ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ»⁶⁰ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ»

Εικόνα 9: «Ευριπίδου Ιππόλυτος»

Ο Ευριπίδης προσεγγίζει στο έργο του τα πολιτιστικά προβλήματα της εποχής του και χαρακτηρίζεται από την απομυθοποίηση των παραδοσιακών αξιών, ενώ παράλληλα προσαρμόζεται στον κοινό άνθρωπο και εκφράζει τα προβλήματα και την διαμαρτυρία ευρύτερων κοινωνικών ομάδων. Στη σκηνή παρουσιάζει όλα τα λάθη του ανθρώπου και τις αντιφάσεις του και ανυψώνει περιθωριοποιημένους χαρακτήρες, οι οποίοι αναζητούν μάταια τη νομοτελειακή τάξη και προσπαθούν να βρουν μια άγκυρα σωτηρίας σε κάποιον όμοιό τους. Θεωρείται μαθητής του Αναξαγόρα από τον οποίο έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό και συσχετίζεται επίσης και με τους σοφιστές. Οι επιδράσεις από τη διδασκαλία του Αναξαγόρα, τις γλωσσικές απόψεις του Πρόδικου και του Πρωταγόρα είναι εμφανείς στο έργο του ποιητή. Πρότυπά του είναι η τάξη και η σωφροσύνη στη πολιτική ζωή, ενώ καταφέρεται με σφοδρότητα εναντίον των δημαγωγών οι οποίοι παρασύρουν το πλήθος στην καταστροφή και κατακρίνει την αλαζονεία τους.

Με τη διδασκαλία του στο θέατρο συντέλεσε στη διάδοση των φιλοσοφικών διδαγμάτων περισσότερο και από τους ίδιους τους φιλοσόφους και μάλιστα υπέδειξε τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής ή ο ρήτορας μπορούν να προσελκύσουν τους ακροατές. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, ότι αποκαλέστηκε και σκηνικός φιλόσοφος. Ο Ευριπίδης λοιπόν, επηρεάστηκε βαθιά από τις σοφιστικές ιδέες και όλες οι σωζόμενες τραγωδίες του είναι

⁶⁰ Βάρναλης 1998

πλήρεις από τις διδασκαλίες και τα ρητορικά τεχνάσματα των σοφιστών. Οι σοφιστές από την πλευρά τους προέβαλλαν το ιδεώδες της αρμονικής ανάπτυξης των δυνατοτήτων της ανθρώπινης ψυχής και η παιδευτική τους θεωρία από την οποία απουσίαζε κάθε υγιές θεμέλιο ήταν γνήσιο προϊόν του κόσμου της αμφιβολίας και της συγκρούσεως, το οποίο και περιγράφει ο Ευριπίδης. Ακόμη, ο ποιητής χρησιμοποίησε στο ύφος του νέα στοιχεία όπως τον αστικό ρεαλισμό, τη φιλοσοφία και τη ρητορική και έτσι δημιούργησε μια μεγάλη εποχή στην ιστορία του πνεύματος. Η ευγλωττία των ηρώων του προέρχονταν από τις παλιές αντιλήψεις των Ελλήνων περί ενοχής και ευθύνης υπό την επίδραση της αναπτυσσόμενης ροπής προς τον ατομισμό. Έτσι, ο Ευριπίδης μέσα από τα έργα του εκπαίδευσε τους συμπολίτες του με το ενδιαφέρον του προς τα πολιτικά και πνευματικά προβλήματα, ασκούσε κριτική σε αυτά και αντιστεκόταν σε συμβατικές απόψεις.⁶¹

Όσον αφορά το έργο «Ιππόλυτος» η επίδραση της **σοφιστικής**-και γενικότερα της **φιλοσοφίας**- διέπει μεγάλο μέρος του. Αρχικά, στους στίχους 373-430 η Φαίδρα μονολογεί έναν στοχασμό προσπαθώντας να δικαιολογήσει την απαγορευμένη της αγάπη για τον Ιππόλυτο. Διαπιστώνει πως η ανθρώπινη αποτυχία δεν μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη εξυπνάδας αλλά στη γνώση του καλού και του σωστού, μόνο που ο άνθρωπος συχνά πράττει το αντίθετο, είτε επειδή είναι οκνηρός, είτε επειδή προτιμά να ζήσει κάτι άλλο, πιο ευχάριστο. Αυτός ο συλλογισμός αντιμάχεται μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γνώση του καλού προκαλεί και την αντάξια δράση που οδηγεί στην επιτυχία στη ζωή. Η αντίληψη αυτή αντιστοιχεί στο σωκρατικό αξίωμα, όπου κανείς δεν πρέπει να πράττει το λάθος με τη θέληση του και οι λανθασμένες πράξεις είναι δυνατό να αποφευχθούν μέσω της γνώσης. Αυτά τα λόγια μας θυμίζουν λοιπόν τον φιλόσοφο Σωκράτη, ο οποίος είναι γνωστό πως είχε επαφές με τον Ευριπίδη και σαφώς ένα μέρος της συζήτησης τους θα μπορούσε να απηχεί στο έργο.⁶² Αυτή η αντίληψη όμως, αμφισβητείται από τα λόγια της Φαίδρας η οποία λέει στην αρχή πως ο αγώνας εναντίον της αδυναμίας της θέλησης των ανθρώπων οδηγεί σε μια παράλογη πράξη, ενώ στο δεύτερο μέρος του μονολόγου της περιγράφει πόσο δύσκολος είναι αυτός ο αγώνας για εκείνη. Με άλλα λόγια κάνει παρατήρηση για τη πηγή της ανθρώπινης δυστυχίας. Δεν είναι η γνώση και η φρόνηση που λείπουν από τον άνθρωπο, αλλά η δύναμη να πραγματοποιήσει αυτό που αναγνωρίζει ότι είναι σωστό. Εμπόδιό του είναι οι ηδονές της ζωής, όπως η φλυαρία, η οκνηρία και η ντροπή, που μπορεί να είναι δυο ειδών, η απεγάδιαστη και εκείνη που είναι βάρος για ένα σπιτικό.

Εδώ η Φαίδρα παρουσιάζεται ως ένα σκεπτόμενο άτομο που στοχάζεται για την ατελή φύση του ανθρώπου όπως άλλωστε και οι φιλόσοφοι εκείνη την εποχή, η λογική όμως αυτού του στοχασμού της, την έχει οδηγήσει στην εκούσια απόφασή της να πεθάνει, γιατί ακριβώς σε αυτό οδηγεί αυτή η ορθή συλλογιστική της πορεία. Ο θάνατος είναι αυτός που θα σώσει την τιμή και το όνομά της, αλλιώς θα βουτηχτεί στη διαφθορά. Στο στίχο 385 η λέξη «**αιδώς**» η οποία έχει χρησιμοποιηθεί από τους σοφιστές, εμποδίζει κάποιον να επιβάλλει τις απόψεις του και στους άλλους, είναι αρετή. Όμως, όταν τον οδηγεί σε διστακτικότητα ή αναποφασιστικότητα μετατρέπεται σε κακό και τον εμποδίζει να πει ή να πράξει τα αναγκαία. Η αδυναμία εδώ του χαρακτήρα της Φαίδρας

⁶¹ Jaeger 1968, 369-395

⁶² Hose 2011, 98-100

και η αναποφασιστικότητα της την εμποδίζει να καταπνίξει τον έρωτά της για τον Ιππόλυτο, την οδηγεί στο να αποκαλύψει το μυστικό που είχε αποφασίσει να κρατήσει κρυφό και να λυγίσει στα λόγια της τροφού ενώ έχει αποφασίσει να αυτοκτονήσει.

«Τροζήνιαι γυναῖκες, αἱ τόδ' ἔσχατον
οἰκεῖτε χώρας Πελοπίας προνώπιον,
ἤδη ποτ' ἄλλως νυκτὸς ἐν μακρῶι χρόνῳι
θνητῶν ἐφρόντισ' ἦι διέφθαρται βίος.
καί μοι δοκοῦσιν οὐ κατὰ γνώμης φύσιν
πράσσειν κακίον' ἔστι γὰρ τό γ' εὖ φρονεῖν
πολλοῖσιν ἀλλὰ τῆιδ' ἀθρητέον τόδε
τὰ χρῆστ' ἐπιστάμεσθα καὶ γιγνώσκομεν,
οὐκ ἐκπονοῦμεν δ', οἱ μὲν ἀργίας ὕπο,
οἱ δ' ἡδονὴν προθέντες ἀντὶ τοῦ καλοῦ
ἄλλην τιν' εἰσὶ δ' ἡδοναὶ πολλαὶ βίου,
μακρὰ τε λέσχει καὶ σχολή, τερπνὸν κακόν,
αἰδῶς τε δισσαὶ δ' εἰσὶν, ἡ μὲν οὐ κακή,
ἡ δ' ἄχθος οἴκων εἰ δ' ὁ καιρὸς ἦν σαφής,
οὐκ ἂν δύ' ἦσθιν ταῦτ' ἔχοντε γράμματα.
ταῦτ' οὖν ἐπειδὴ τυγχάνω φρονοῦσ' ἐγώ,
οὐκ ἔσθ' ὁποῖωι φαρμάκῳι διαφθερεῖν
ἔμελλον, ὥστε τοῦμπαλιν πεσεῖν φρενῶν.
λέξω δὲ καὶ σοι τῆς ἐμῆς γνώμης ὁδόν.
ἐπεὶ μ' ἔρωσ ἐτρωσεν, ἐσκόπουν ὅπως
κάλλιστ' ἐνέγκαιμ' αὐτόν. ἠρξάμην μὲν οὖν
ἐκ τοῦδε, σιγᾶν τήνδε καὶ κρύπτειν νόσον
γλώσσηι γὰρ οὐδὲν πιστόν, ἡ θυραῖα μὲν
φρονήματ' ἀνδρῶν νουθετεῖν ἐπίσταται,
αὐτὴ δ' ὑφ' αὐτῆς πλεῖστα κέκτηται κακά.
τὸ δεύτερον δὲ τὴν ἄνοιαν εὖ φέρειν
τῶι σωφρονεῖν νικῶσα προυνοησάμην.
τρίτον δ', ἐπειδὴ τοισίδ' οὐκ ἐξήνυτον
Κύπριν κρατῆσαι, κατθανεῖν ἔδοξέ μοι,
κράτιστον (οὐδεὶς ἀντερεῖ) βουλευμάτων.
ἐμοὶ γὰρ εἴη μήτε λανθάνειν καλὰ
μήτ' αἰσχρὰ δρώσηι μάρτυρας πολλοὺς ἔχειν.
τὸ δ' ἔργον ἤϊδη τὴν νόσον τε δυσκλεᾶ,
γυνὴ τε πρὸς τοῖσδ' οὐσ' ἐγίγνωσκον καλῶς,
μίσσημα πᾶσιν ὡς ὄλοιτο παγκάκως
ἥτις πρὸς ἀνδρας ἠρξάτ' αἰσχύνειν λέχη
πρώτῃ θυραίους. ἐκ δὲ γενναίων δόμων
τόδ' ἠρξε θηλείαισι γίγνεσθαι κακόν
ὅταν γὰρ αἰσχρὰ τοῖσιν ἐσθλοῖσιν δοκῆι,
ἢ κάρτα δόξει τοῖς κακοῖς γ' εἶναι καλὰ.

μισῶ δὲ καὶ τὰς σώφρονας μὲν ἐν λόγοις,
λάθραι δὲ τόλμας οὐ καλὰς κεκτημένας
αἷ πῶς ποτ', ὧ δέσποινα ποντία Κύπρι,
βλέπουσιν ἐς πρόσωπα τῶν ξυνευνετῶν
οὐδὲ σκότον φρίσσουσι τὸν ξυνεργάτην
τέραμνά τ' οἴκων μὴ ποτε φθογγὴν ἀφῆι;
ἡμᾶς γὰρ αὐτὸ τοῦτ' ἀποκτείνει, φίλοι,
ὡς μήποτ' ἄνδρα τὸν ἐμὸν αἰσχύνασ' ἄλῶ,
μὴ παῖδας οὓς ἔτικτον ἀλλ' ἐλεύθεροι
παρρησίαι θάλλοντες οἰκοῖεν πόλιν
κλεινῶν Ἀθηνῶν, μητρὸς οὐνεκ' εὐκλεεῖς.
δουλοῖ γὰρ ἄνδρα, κἂν θρασύσπλαγχνός τις ᾗ,
ὅταν ξυνειδῆι μητρὸς ἢ πατρὸς κακά.
μόνον δὲ τοῦτό φασ' ἀμιλλᾶσθαι βίῳ,
γνώμην δικαίαν κάγαθὴν ὅττοι παρῆι
κακοῦς δὲ θνητῶν ἐξέφην' ὅταν τύχηι,
προθεῖς κάτοπτρον ὥστε παρθένοι νέαι,
χρόνος παρ' οἴσι μήποτ' ὀφθειῖν ἐγώ.»

«ΦΑΙ. Κυράδες της Τροιζήνας, οπού ζεῖτε
στο κατώφλι της χώρας της πελόπιας,
κάποτε, στις μακριές της νύχτας ὥρες
μελετούσα πῶς ἔχουνε χαλάσει
οι ἀνθρώποι τη ζωή τους! Καί, θαρρῶ,
δεν πράττουν το κακό ἀπό φυσικοῦ τους,
γιατί ἔναι μυαλωμέν' οι περισσότεροι.
Μα πρέπει ἄλλην ἐξήγηση να βρούμε.
Ξέρουμε τα καλά και τα κατέχουμε,
μα δεν τα κάνουμε· ἄλλοι τα βαριούνται,
ἄλλοι ὅμως προτιμοῦν την ευχαρίστηση
κι ὄχι το πρέπιο — κι εἶναι δα πολλά
τῶν ἀνθρώπων τα ευχάριστα ελαττώματα:
το καθισιό και το κουβεντολόγι
κι η Ντροπή, που ἔναι δυο λογιών: η μια
εἶναι καλή, κι η ἄλλη χαλασμός!
Κι αν στην κάθε περίσταση μπορούσαν
να ξεχωρίσουν, τότες δυο δε θα ἔταν
και γραμμένες με τα ψηφιά τα ἴδια!
Μια και στοχάζομ' ἔτσι ἐγώ, κανένα
φάρμακο δεν ὑπάρχει να μου ἀλλάξει
την γνώμη μου κι ἀνάποδα να κρίνω.
Και νά ποιό δρόμο πήρε ο λογισμός μου.
Πληγωμένη ἀπ' τον ἔρωτα, κοιτούσα
πῶς θα μπορούσα να τον υποφέρω
τίμια, χωρίς να ντροπιασθῶ. Ἐτσι πρώτα
ἐκρυβα τα δεινά μου και σιωπούσα.

Στη γλώσσα εγώ δεν έχω εμπιστοσύνη.
Ξέρει τους άλλους να ορμηγνέυει κι όμωρ
κάνει κακό πολύ στον εαυτό μας.
Δεύτερο: προσπαθούσα να βαστάξω,
όσο μπορούσ' αξιόπρεπα την τρέλα μου,
γι' αυτό την πολεμούσα με τη φρόνηση.
Τρίτο: αφού δεν μπορούσα να νικήσω
μ' όλα τούτα την Κύπρη, πήρ' απόφαση
να σκοτωθώ — κι αυτό ήταν το καλύτερο.
Αν να φαίνονται θέλω οι αρετές μου,
δεν θέλω να μαθαίνονται οι πομπές μου.
Το ξέρω πως δεν είναι τίμια πράματα
η αρρώστια μου κι οι τρόποι μου. Ωρ γυναικά
είμ' ένα πλάσμα καταφρονεμένο.
Καταραμένη να 'ναι αυτή, που πρώτη
τον άντρα της απάτησε με κάποιον!
Και πρωτάρχισε αυτό το παραστράτημα
των γυναικών απ' τα μεγάλα σπίτια.
Σαν δίνουν το παράδειγμα οι αρχόντοι,
τί θερ να κάνει ο παρακατιανός;
Μισώ κι αυτές που φρόνιμα τα λένε,
μα στα κρυφά τολμούν κάθε ατιμία.
Πωρ ημπορούνε, Κύπρη μου αφρογέννητη,
να κοιτάνε το σύγκλινό τουρ άντρα
καταπρόσωπα, δίχωρ να φοβούνται
το συνεργό τουρ, το σκοτάδι, κι ούτε
τη σκεπή του σπιτιού, μπασ και μιλήσουν;
Τούτορ ο φόβορ με σκοτώνει, ω φίλερ:
να μην πιαστώ ατιμάζονταρ τον άντρα μου
και τα παιδιά μου. Θέλω στην Αθήνα
τη δοξασμένη λεύτεροι πολίτερ
και με λεύτερη γλώσσα να τρανεύουν
κι απ' όλορ παινεμένοι για τη μάνα τουρ.
Όσο και να 'ναι παλικάρι ο άντραρ,
νιώθει πως είναι δούλορ, άμα ξέρει
τιρ ντροπές του πατέρα και τηρ μάναρ.
Και τούτα μοναχά στον κόσμο αξίζουνε:
συνείδηση γαλήνια, γνώμη δίκια!
Κι άμποτε ο χρόνορ τουρ κακούρ ανθρώπουρ
να τουρ φανέρωνε όλορ, βάζοντάρ τουρ,
μπροστά τουρ, όπωρ κάνουν οι κοπέλερ,
έναν καθρέφτη, για να ιδούν τα μούτρα τουρ.
Κι εγώ ποτέρ μ' αυτούρ να μη συντύχω.»

(Ευριπίδηρ «Ιπόλλυτορ» στ.373-430, Μετάφραση Κ.Βάρναληρ)

Η τροφός από την άλλη προσπαθεί με έξυπνο τρόπο να της αλλάξει γνώμη σχετικοποιώντας την κατάσταση της. Τα επιχειρήματά της έχουν προέλευση από τα λόγια τη παραμυθίας σε περίπτωση θανάτου όπου οι συγγενείς παρηγορούνται με την υπόδειξη ότι ο θάνατος αποτελεί αναγκαιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και κανείς δεν είναι μοναδικός που λαμβάνει τέτοια δυστυχία (433-481). Η **σχετικότητα** λοιπόν των σοφιστών είναι ολοφάνερη μέσα από τα λόγια αυτά της τροφού. Η τροφός επιπλέον, αντιδρώντας ως μια μητέρα που δεν νοιάζεται για τίποτε άλλο παρά μόνο για το πώς θα σωθεί το παιδί της, επιστρατεύει όλες τις κοινοτοπίες για την παντοδυναμία της Κύπριδος, υποδουλώνει όλους τους θεούς αποκαλώντας μάλιστα «ύβριν» την προσπάθεια της Φαίδρας να αντισταθεί στο πάθος της και υπαινίσσεται ότι υπάρχουν μέσα σωτηρίας, ξόρκια και μάγια στα οποία καταφεύγουν οι γυναίκες ώστε να καταφέρουν να παραγματοποιήσουν το ανακλήρωτο πάθος τους.

«δέσποιν', ἐμοί τοι συμφορὰ μὲν ἀρτίως
ἢ σὴ παρέσχε δεινὸν ἐξαίφνης φόβον
νῦν δ' ἐννοῶμαι φαῦλος οὖσα, κὰν βροτοῖς
αἰ δεύτεραί πως φροντίδες σοφώτεραι.
οὐ γὰρ περισσὸν οὐδὲν οὐδ' ἕξω λόγου
πέπονθας, ὄργαι δ' ἐς σ' ἀπέσκηψαν θεᾶς.
ἐρᾶις (τί τοῦτο θαῦμα;) σὺν πολλοῖς βροτῶν
κάπειτ' ἔρωτος οὔνεκα ψυχὴν ὀλεῖς;
οὐ τᾶρα λύει τοῖς ἐρῶσι τῶν πέλας,
ὅσοι τε μέλλουσ', εἰ θανεῖν αὐτοὺς χρεῶν.
Κύπρις γὰρ οὐ φορητὸν ἦν πολλὴ ρύηι,
ἢ τὸν μὲν εἶκονθ' ἡσυχῆι μετέρχεται,
ὄν δ' ἂν περισσὸν καὶ φρονοῦνθ' εὖρηι μέγα,
τοῦτον λαβοῦσα πῶς δοκεῖς καθύβρισεν.
φοιτᾶ δ' ἂν' αἰθέρ', ἔστι δ' ἐν θαλασσίῳ
κλύδωνι Κύπρις, πάντα δ' ἐκ ταύτης ἔφω
ἢ δ' ἐστὶν ἢ σπεύρουσα καὶ διδοῦσ' ἔρον,
οὐ πάντες ἐσμὲν οἱ κατὰ χθόν' ἔκγονοι.
ὅσοι μὲν οὖν γραφᾶς τε τῶν παλαιτέρων
ἔχουσιν αὐτοῖ τ' εἰσὶν ἐν μούσαις ἀεὶ
ἴσασι μὲν Ζεὺς ὧς ποτ' ἠράσθη γάμων
Σεμέλης, ἴσασι δ' ὧς ἀνήρπασέν ποτε
ἢ καλλιφεγγῆς Κέφαλον ἐς θεοὺς Ἔως
ἔρωτος οὔνεκ' ἀλλ' ὅμως ἐν οὐρανῶι
ναίουσι κοῦ φεύγουσιν ἐκποδῶν θεοῦς,
στέργουσι δ', οἶμαι, ζυμφορᾶι νικώμενοι.
σὺ δ' οὐκ ἀνέζηι; χρῆν σ' ἐπὶ ῥητοῖς ἄρα
πατέρα φυτεύειν ἢ 'πὶ δεσπόταις θεοῖς
ἄλλοισιν, εἰ μὴ τούσδε γε στέρξεις νόμους.
πόσους δοκεῖς δὴ κάρτ' ἔχοντας εὖ φρενῶν
νοσοῦνθ' ὀρῶντας λέκτρα μὴ δοκεῖν ὀρᾶν;
πόσους δὲ παισὶ πατέρας ἡμαρτηκόσιν
συνεκκομίζειν Κύπριν; ἐν σοφοῖσι γὰρ

τόδ' ἐστὶ θνητῶν, λανθάνειν τὰ μὴ καλὰ.
οὐδ' ἐκπονεῖν τοι χρὴ βίον λίαν βροτούς
οὐδὲ στέγην γὰρ ἢ κατηρεφεῖς δόμοι
καλῶς ἀκριβώσαις ἄν ἐς δὲ τὴν τύχην
πεσοῦσ' ὄσσην σύ, πῶς ἄν ἐκνεῦσαι δοκεῖς;
ἀλλ' εἰ τὰ πλείω χρηστὰ τῶν κακῶν ἔχεις,
ἄνθρωπος οὐσα κάρτα γ' εὖ πράξειαι ἄν.
ἀλλ', ὧ φίλη παῖ, λῆγε μὲν κακῶν φρενῶν,
λῆξον δ' ὑβρίζουσ', οὐ γὰρ ἄλλο πλὴν ὕβρις
τάδ' ἐστὶ, κρείσσω δαιμόνων εἶναι θέλειν,
τόλμα δ' ἐρῶσα θεὸς ἐβουλήθη τάδε
νοσοῦσα δ' εὖ πως τὴν νόσον καταστρέφου.
εἰσὶν δ' ἐπωίδαὶ καὶ λόγοι θελκτήριοι
φανήσεται τι τῆσδε φάρμακον νόσου.
ἦ τᾶρ' ἄν ὀψέ γ' ἄνδρες ἐξεύροιεν ἄν,
εἰ μὴ γυναιῖκες μηχανὰς εὐρήσομεν.»

«ΤΡΟ. Κυρά μου, η συφορά σου πρώτα μου ἔδωκε
μεγάλο φόβο κι ἀζαφνο. Μα τώρα
πως ἐσφαλα το νιώθω. Πιο σωστές
εἶναι οι δεύτερες γνώμες των ανθρώπων.
Τίποτα το περίσσιο και τ' αφύσικο
δεν ἔχεις πάθει. Της θεάς η οργή
σε χτύπησε! Ερωτεύτηκες! Καθόλου
παράξενο. Πολλοί τηνε παθαίνουν.
Και ζητάς να πεθάνεις για έναν ἔρωτα;
Δεν εἶναι λύση ο θάνατος για κείνους
που αγαπάνε ή που μέλλει ν' αγαπήσουν.
Η Κύπρη δεν βαστιέται, όταν απάνω
στον ἄνθρωπο χυθεί μ' ὅλη τη φόρα.
Καλοφέρνεται στον υπάκουο κι ὅποιος
κάνει το φανταγμένο πεισματάρη,
τον αρπάζει και τονε ταπεινώνει.
Βρίσκεται σ' ὅλα μέσα: στον αιθέρα,
στην κυματούσα θάλασσα· απ' αυτήνε
γίνονται ὅλα. Σκορπάει παντού τον ἔρωτα
κι απ' αυτόν η ζωή γεννοβολιέται.
Ὅσοι λοιπόν παλιά βιβλία κατέχουν
κι αγαπάνε την Ποίηση, αυτοί τα ξέρουν,
πως τη Σεμέλη ο Δίας την ερωτεύτηκε
κι η γλυκόφεγγη Αυγή τον Κέφαλο ἀρπαξε
και στους θεούς τον πήε βαλαντωμένη·
και μένουν τώρα οι δυο στον ουρανό
κι απ' των θεών δε φεύγουν τα παλάτια,
μα δέχονται της Μοίρας τα γραμμένα.
Και συ δε θα βαστάξεις; Τότε θα ἔπρεπε

με συμφωνία να σε γεννούσε, ως θέλεις,
ο κύρης σου· ή να σου 'δινε γι' αφέντες
άλλους θεούς, αφού των τωρινώνε
τους νόμους δεν τους δέχεσαι! Το ξέρεις,
άντρες πόσοι και πολυμυαλωμένοι
βλέπουν τ' ατιμασμένο τους κρεβάτι
και κάνουνε μάτια στραβά; Και πόσοι
γονιοί τ' αγόρια τους συντρέχουν, όταν
μπλεχτούνε σ' ερωτοδουλειές; Λογιούνται
σοφοί, που παραβλέπουν το κακό.
Πολύ δεν πρέπει ν' ακριβολογούμε.
Αφού καλύβα τέλεια δε σκαρώνεται,
πώς θες απ' τη φουρτούνα που σε βρήκε
να σωθείς κολυμπώντας; Αν σαν άνθρωπος
ξεπερνούν οι αρετές σου τα ελαττώματα,
τότε ζωή θα ζήσεις χαρισάμενη.
Πάψε, παιδί, τις κακοκεφαλιές σου,
πάψε την πεισματάρικη έπαρσή σου,
κι είν' έπαρση να θέλεις μια θνητή
να παραβγείς εσύ με τους αθάνατους!
Βάστα γενναία το πάθος σου, είναι θέλημα
θεικό κι απ' την αρρώστια αυτήν προσπάθα
να βγεις με τρόπ', όσο καλά μπορείς.
Υπάρχουνε γητέματα και ξόρκια
και κάτι θα βρεθεί να σε γιατρέψει.
Δύσκολα οι άντρες βρίσκουνε τον τρόπο.
Καλά που 'μαστ' εμείς εδώ οι γυναίκες,
που κόβει το μυαλό μας.»

(Ευριπίδης «Ιπόλλυτος» στ.433-481, Μετάφραση Κ.Βάρναλης)

Ο στίχος 612 αντικατοπτρίζει τον **σοφιστικό αμοραλισμό** του Ευριπίδη και εκφράζει παραστατικά το συγκινησιακό κλονισμό του Ιπόλυτου, ο οποίος είναι έτοιμος να πατήσει τον όρκο που έδωσε λίγο πριν στην τροφή. Ο στίχος αυτός μάλιστα έδωσε την αφορμή στους επικριτές του ποιητή να τον κατηγορήσουν για περιφρόνηση της παραδεδομένης ηθικής, προβάλλοντας την επιορκία.

« ή γλῶσσ' ὀμόμοχ', ή δὲ φρήν ἀνώμοτος»

«Ορκίστ' η γλώσσα, μα η ψυχή μου ανόρκιστη!»

(Ευριπίδης «Ιπόλλυτος» στ. 612, Μετάφραση Κ.Βάρναλης)

Επιπλέον, η Φαίδρα στους στ 687-692 επιπλήττει την τροφή και προσπαθεί να διαφυλάξει τη φήμη της και την υπόληψη των παιδιών της. Έχει σκοπό βέβαια να καταστρέψει τον Ιπόλυτο, όχι όμως απαραίτητα να τον σκοτώσει. Στόχος της είναι να

τον κάνει να καταλάβει το λάθος του και να διδαχθεί τη σωφροσύνη. Εκείνος όμως δεν μεταβάλλει την «φύσιν» του, είναι αγνός, μισεί το γυναικείο φύλο και δεν αλλάζει γνώμη. Ο Ιππόλυτος θα μπορούσε να αναφερθεί πως είναι ένας νέος, ο οποίος δεν συμμορφώνεται από τις διδαχές των πρεσβυτέρων του (εδώ Φαίδρας και τροφού) και γι' αυτό στη συνέχεια θα τιμωρηθεί. Η άρνηση από την πλευρά των αξιών της θεάς Αφροδίτης είναι μια μορφή ηθικής καθαρότητας κ η άρνηση της σεξουαλικότητας στο συγκεκριμένο έργο θεωρείται πως είναι έλλειψη σύνεσης κ το αντίθετο της σωφροσύνης και της παιδείας.

*«σὺ δ' οὐκ ἀνέσχου τοιγὰρ οὐκέτ' εὐκλεεῖς
θανούμεθ'. ἀλλὰ δεῖ με δὴ καινῶν λόγων
οὗτος γὰρ ὀργῆι συντεθηγμένος φρένας
ἔρεϊ καθ' ἡμῶν πατρὶ σὰς ἀμαρτίας,
ἔρεϊ δὲ Πιτθεῖ τῶι γέροντι συμφοράς,
πλήσει τε πᾶσαν γαῖαν αἰσχίστων λόγων.»*

«Μα εσύ δεν εκρατήθης κι έτσι τώρα
ατιμασμένη θα πεθάνω. Πρέπει
να σοφιστώ καινούργια σκέδια τώρα.
Ο νιος απ' το θυμό του φρενιασμένος
με το δικό σου σφάλμα, στον πατέρα του
τη δική μου ντροπή θα μαρτυρήσει.
Θα τα πει και στο γέροντα Πιτθέα
και θα γεμίσει σούσουρ' όλ' η χώρα!»

(Ευριπίδης «Ιππόλυτος» στ.687-692, Μετάφραση Κ.Βάρναλης)

Ακόμη στους στίχους 887-890, όταν ο Θησέας διαβάζει το γράμμα της Φαίδρας εναντιώνεται στον Ιππόλυτο, η οποία τον κατηγορεί για ασέβεια απέναντί στη τιμή της. Θέλοντας ο Θησέας να εκπληρώσει την επιθυμία της γυναίκας του οργισμένος καταριέται το γιό του χωρίς δεύτερη σκέψη. Ο χορός από την άλλη προσπαθεί μάταια να πείσει το Θησέα να πάρει πίσω την κατάρα του. Εμφανίζεται έπειτα ο Ιππόλυτος και προσπαθεί να υπερασπιστεί τον εαυτό του χωρίς φυσικά να παραβεί τον όρκο του (στίχοι 983-1035). Η **ρητορική στρατηγική** των λόγων του αντικατοπτρίζει τη δικαστική τέχνη του λόγου της εποχής, δηλαδή έναν «αγώνα λόγου» και προσπαθεί να κατευνάσει τον πατέρα του με δυο επιχειρήματα. Πρώτον, ότι είναι τόσο αγνός που δεν θα μπορούσε να κάνει μια τέτοια πράξη, αυτό όμως δεν συγκινεί τον πατέρα του και δεύτερον επιχειρεί να αποδείξει ότι δεν είχε κανένα κίνητρο να φερθεί άτιμα στη Φαίδρα, αλλά και πάλι δεν είναι πειστικό το επιχειρήμά του. Το πιο σημαντικό και πιο ισχυρό επιχειρήμα όμως μπορεί μόνο να το υπαινιχθεί και αυτό είναι ο όρκος να μην πει την αλήθεια που αποδεικνύει την αθωότητα του (στίχοι 1021-33).

*« ἔν οὐ λέλεκται τῶν ἐμῶν, τὰ δ' ἄλλ' ἔχεις
εἰ μὲν γὰρ ἦν μοι μάρτυς οἶός εἰμ' ἐγὼ
καὶ τῆσδ' ὀρώσης φέγγος ἠγωνιζόμεν,
ἔργοις ἂν εἶδες τοὺς κακοὺς διεξιῶν*

νῦν δ' ὄρκιον σοι Ζῆνα καὶ πέδον χθονὸς
ὄμνυμι τῶν σῶν μήποθ' ἄψασθαι γάμων
μηδ' ἂν θελήσαι μηδ' ἂν ἔννοιαν λαβεῖν.
ἢ τᾶρ' ὀλοίμην ἀκλεῆς ἀνόνημος
[ἄπολις ἄοικος, φυγὰς ἀλητεύων χθόνα,]
καὶ μήτε πόντος μήτε γῆ δέξαιτό μου
σάρκας θανόντος, εἰ κακὸς πέφυκ' ἀνὴρ.
τί δ' ἦδε δειμαίνουσ' ἀπώλεσεν βίον
οὐκ οἶδ', ἐμοὶ γὰρ οὐ θέμις πέρα λέγειν»

«Όλα σου τά ειπα κι ένα λείπει, ετούτο:
αν είχα κάποιον που να μαρτυρήσει
ποιός είμαι κι αν με τούτη ζωντανή
κρινόμευν, τότε θα ἴβλεπες ξετάζοντας
τα πράματα, (όχι λόγια) αν είμαι φταίχτης.
Και τώρ' αμώνω εγώ τον ὄρκιο Δία,
στη Μάνα γης, πως τόσο δα δεν άγγιξα
το στεφάνι σου μήτε το βουλήθηκα
μηδέ μου πέρασε απ' το νου ποτές.
Καταραμένος κι άτιμος να πέθαινα
(αλήτης δώθε κείθε, άπατρης, άστεγος)
και μήτε γης και πέλαο να δεχτούνε
το κουφάρι μου, αν είμ' εγώ κακός.
Αν από κάποιο φόβο αυτή σκοτώθηκε,
δεν το ξέρω και δε μου πέφτει λόγος.»

(Ευριπίδης «Ιπόλλυτος» στ.1021-1033, Μετάφραση Κ.Βάρναλης)

Εδώ παρατηρούμε τη σημασία του **ὄρκου** που έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες, οι οποίοι δεν τολμούσαν να τον παραβούν ακόμα και αν επρόκειτο να πεθάνουν. Ο Θησέας όμως παραμένει πεπεισμένος για την ενοχή του γιού του έχοντας απράνταχτες αποδείξεις και αυτές δεν είναι άλλες από το γράμμα που άφησε η γυναίκα του (και φυσικά οι γραπτές μαρτυρίες όπως μας είναι γνωστό στα δικαστήρια έπαιζαν μεγάλο ρόλο στην διεξαγωγή της δικαστικής απόφασης). Έτσι, ο Ιπόλυτος εξορίζεται, αγνοώντας βέβαια την κατάρα του πατέρα του και παρακαλώντας να πεθάνει αν όντως έχει σφάλλει. Πέρα όμως από τον αγώνα λόγου μεταξύ Θησέα και Ιπολύτου **η εικόνα του πατέρα που συμβουλεύει το γιο του**, τον «μαλώνει» και εν τέλει τον τιμωρεί επειδή κατά τη γνώμη του έσφαλε μας είναι ολοφάνερη και βεβαίως εκείνη την εποχή οι συγκρούσεις μεταξύ γονέων και παιδιών ήταν συχνές.

Ο στίχος 11 και η συνεκφορά «αγνός Πιθθέας» αποδεικνύει πως ο Ιπόλυτος ανατράφηκε σωστά κοντά στον **παιδαγωγό** του Πιθθέα και η αγνότητά του σαφώς οφείλεται σε αυτόν. Ακόμη, στους στίχους 79-80 ο Ευριπίδης είναι φανερό πως υπαινίσσεται τη **διδασκαλία των σοφιστών**, οι οποίοι δίδασκαν ότι η αρετή υπάρχει στον άνθρωπο εκ φύσεως και δεν αποκτιέται με τη διδασκαλία. Οι στίχοι 91-96 δείχνουν

την επιρροή που άσκησαν στους Αθηναίους εκείνη την εποχή οι σοφιστές διδάσκοντας την ρητορική τέχνη. Οι γλυκομίλητοι ήταν αγαπητοί πλέον από το λαό και μάλιστα πετύχαιναν το σκοπό τους με ελάχιστο κόπο. Προφανώς, εδώ ο Ευριπίδης αναφέρεται στους **δημαγωγούς** που παραπλανούσαν πλήθος κόσμου ώστε να εξυπηρετήσουν τα προσωπικά τους συμφέροντα.

Στους στίχους 176-197 και 250-266 φαίνεται πως η τροφός είναι αποφασισμένη να κάνει τα πάντα προκειμένου να αποτρέψει τη Φαίδρα από την αυτοκτονία. Έτσι, ενώ εκείνη πιστεύει ότι η ζωή είναι γεμάτη πίκρες και βάσανα πρέπει να προσποιηθεί πως αγαπά τη ζωή και αποστρέφεται το θάνατο ώστε να κρατήσει ζωντανή τη Φαίδρα. Για άλλη μια φορά βλέπουμε πως ο σκοπός για να επιτευχθεί απαιτεί προσποίηση και θυσία της τιμής κάτι που το υποστήριζαν και οι **σοφιστές**. Ακόμη, στους στίχους 483-506 η τροφός συνεχίζει τις συμβουλές της λέγοντας πως πρέπει να υπομείνει τον έρωτά της και μαζί της συμφωνεί και ο χορός, όμως η Φαίδρα θεωρεί τα λόγια της ως θέλγητρο και άπρεπα, αλλά για την τροφό ωφέλιμα, ωστέ να καταφέρει να την αποτρέψει από το θάνατο, δεν διστάζει μάλιστα να αποβάλει την ανθρώπινη τιμή και ταυτότητα της Φαίδρας. Γενικότερα, λαμβάνοντας υπόψη τις σκηνές τροφού και Φαίδρας παρατηρούμε πως από τη μία η τροφός προσπαθεί με κάθε τρόπο να συνετίσει τη κυρία της και από την άλλη η Φαίδρα είναι απείθαρχη και δεν ακολουθεί το δρόμο που της υποδεικνύει η τροφός. Σε αυτήν την περίπτωση ενθυμούμαστε την **εικόνα παιδαγωγού- μαθητή** της εποχής.

Οι στίχοι 952-954 μας παραπέμπουν στον **Ορφισμό**. Η ορφική διδασκαλία θεωρούσε την ανθρώπινη ψυχή αθάνατη, φυλακισμένη προσωρινά στο θνητό σώμα και μετά το θάνατο θα έβρισκε αμοιβή ή τιμωρία και θα μπορούσε να ξαναγεννηθεί σε άλλο σώμα. Η αγνότητα, η υπακοή σε κάποιους κανόνες και η τέλεση συγκεκριμένων εθίμων, όπως αναφέρει ο Πλάτων στους Νόμους (782c) ήταν απαραίτητα για τη σωτηρία της ψυχής. Ο Ιππόλυτος λοιπόν δεν γίνεται μόνο οπαδός του Ορφισμού με τα λόγια του Θησέα αλλά και στον πρόλογο μνημονεύεται το ταξίδι του στην Αττική με αφορμή τη μύηση στα ορφικά μυστήρια.

*«έλθόντα γάρ νιν Πιτθέως ποτ' ἐκ δόμων
σεμνῶν ἐς ὄψιν καὶ τέλη μυστηρίων
Πανδίονος γῆν πατρὸς εὐγενῆς δάμαρ»*

«Όταν κάποτες ήρθε απ' την Τροιζήνα
στην Αττικήν ο νιος να παραστεί
στης Ελευσίνας τα ιερά Μυστήρια»

(Ευριπίδου «Ιππόλυτος»,στ.24-26, Μετάφραση Κ.Βάρναλης)

Στους στίχους 1111-1117 ο χορός απεύχεται την «αγύριστη γνώμη» της Φαίδρας και τη «λαθεμένη γνώμη» του Ιππόλυτου. Ο χορός γνωρίζουμε πως στις τραγωδίες αντιπροσωπεύει την κοινή γνώμη και τους κοινωνικούς κανόνες, όποτε σίγουρα οι Αθηναίοι αποστρέφονταν πάντα τέτοιου είδους συμπεριφορές. Έτσι ο Ευριπίδης τον χαρακτήρα της Φαίδρας και του Ιππόλυτου τον θεωρεί **παράδειγμα προς αποφυγήν** και αυτό το μήνυμα στέλνει και στους ακροατές του.

Ο στίχος 1135 αναφέρεται στη **μουσική παιδεία** του Ιππόλυτου και φυσικά αντικατοπτρίζει την ανατροφή των νέων που ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μουσική. Επιπλέον, οι τελευταίοι 200 στίχοι προβάλλουν τη δυστυχία του Ιππόλυτου ως ενάρετου νέου που πάσχει άδικα εξαιτίας της αγνότητάς του. Η αφοσίωση του στην αγνότητα συνδέεται με την ολική απόρριψη ενός σημαντικού μέρους της ανθρώπινης φύσης και ζωής, κάτι που αντικατοπτρίζει την αδιαλλαξία και τη στενότητα του πνεύματος των περισσότερων νέων της εποχής. Ο στενόμυαλος πουριτανισμός ακολουθεί τον Ιππόλυτο ως το τέλος της ζωής του, χωρίς να αναγνωρίζει το σφάλμα του και τον ελλιπή χαρακτήρα του και πεθαίνει θεωρώντας τον εαυτό του θύμα αδικίας και παραλογισμού. Ακόμη, ο στίχος 430 είναι διδακτικός, γιατί ο έρωτας θεωρείται διδάσκαλος θράσους και τόλμης και μάλιστα ευπορώτατος στις δυσκολίες και δυσμαχός με τους θεούς.⁶³ Έτσι ο χορός θαυμάζει τη Φαίδρα που αγωνίζεται κατά του πάθους της, λέγοντας πως η φρόνηση φέρνει τιμή σε όποιον την έχει και μας θυμίζει τις **φιλοσοφικές αναζητήσεις** περι αρετής της εποχής.

Το **αριστοκρατικό ιδεώδες** της κλασικής εποχής επιπλέον, είναι ολοφάνερο στην προσωπικότητα του Ιππόλυτου, ο οποίος δεν έχει μέσα του τίποτε επίκτητο αλλά η ακεραιότητα του χαρακτήρα του, του δόθηκε μαζί με τη «φύσιν» του όπως αναφέρει ο ίδιος στο στίχο 79 «ὄσοις διδακτὸν μηδὲν ἄλλ' ἐν τῇ φύσει». Στο σημείο αυτό παρεμβαίνει ένας ηλικιωμένος θεράπωντας και τον παρακαλάει ταπεινά να του επιτρέψει να του δώσει μια συμβουλή, να απευθύνει έναν χαιρετισμό και στο άγαλμα της Αφροδίτης που βρίσκεται δίπλα από την θεά Άρτεμη στην οποία πρόσφερε ένα στεφάνι με άνθη και προσευχήθηκε σε αυτήν.⁶⁴ Ο Ιππόλυτος όμως αποπαίρνει τον υπηρέτη απότομα εκφράζοντας την αντιπάθειά του για την θεά Αφροδίτη (στίχοι 72-120). Επίσης βλέπουμε έναν έφηβο, ο οποίος περνά καθημερινά τον καιρό του στο κυνήγι και στον ιππόδρομο, όπως άλλωστε και οι νέοι της εποχής. Υπάρχουν αρκετές αναφορές στο κείμενο σχετικές με το κυνήγι και βεβαίως την Άρτεμη που είναι η θεά του κυνηγιού, όπως για παράδειγμα στους στίχους 108-113, όπου ο Ιππόλυτος καλεί τους συντρόφους του να ετοιμάσουν φαγητό μια και αρμόζει μετά από το κυνήγι και να ετοιμάσουν και τα άλογά του, ώστε να τα «γυμνάσει» όπως πρέπει. Η Φαίδρα πάλι στους στίχους 215-222 και 228-231 παρουσιάζεται πάνω στο ανάκλιτρο να θέλει να σηκωθεί, να κυνηγήσει στο βουνό και στο δάσος και να τρέξει στον ιππόδρομο, σε μέρη δηλαδή που περνά κάθε μέρα τον καιρό του ο Ιππόλυτος, αποζητώντας τη συντροφιά του. Με άλλα λόγια, ο Ιππόλυτος μας θυμίζει έναν Αθηναίο αριστοκράτη που μιμείται απόλυτα το σύστημα της Σπάρτης, θυσιάζει δηλαδή τα πάντα μπροστά στην τήρηση ενός όρκου και απορρίπτει την Αφροδίτη εκφράζοντας έτσι την αγνότητά του. Η ενασχόλησή του με το κυνήγι και τον ιππόδρομο είναι το μόνο που τον απασχολεί.

Τέλος, στους στίχους 601-668 στη στιχομυθία Τροφού και Ιππόλυτου, η τροφός προσπαθεί μάταια να καταπραύνη την αγανάκτησή του, που διαμορφώνεται σε μια διακύρηξη για τη φαυλότητα των γυναικών. Εδώ αντικατοπτρίζεται και η **ουτοπική σκέψη** του Ευριπίδη για τη βελτίωση του κόσμου, «δεν θα έπρεπε» λέει «οι γυναίκες να διαιωνίζουν το ανθρώπινο γένος, αλλά να μπορούσε κανείς να αποκτά παιδιά αγοράζοντάς τα από τους ναούς ανάλογα με το βάλάντιό του!». Τέτοιες ουτοπικές

⁶³ Μπεζαντάκος 2004, 78-79

⁶⁴ Lesky 2007, 77-95

σκέψεις γενικώς υπήρχαν εκείνη την εποχή, που είχαν σκοπό να αλλάξουν τον τότε κόσμο, η πιο γνωστή ήταν σαφώς το έργο «Πολιτεία» του Πλάτωνα, το οποίο αναφερόταν σε ορθά πολιτεύματα και στην ορθή παιδεία.

«*Ιπ. ὦ γαῖα μήτηρ ἡλίου τ' ἀναπτυχαί,
οἴων λόγων ἄρρητον εἰσήκουσ' ὄπα.
Τρ. σίγησον, ὦ παῖ, πρὶν τιν' αἰσθέσθαι βοῆς.
Ιπ. οὐκ ἔστ' ἀκούσας δεῖν' ὅπως σιγήσομαι.
Τρ. ναί, πρὸς σε τῆσδε δεξιᾶς εὐωλένου.
Ιπ. οὐ μὴ προσοίσεις χεῖρα μηδ' ἄψηι πέπλων;
Τρ. ὦ πρὸς σε γονάτων, μηδαμῶς μ' ἐξεργάσῃ.
Ιπ. τί δ', εἶπερ, ὡς φῆις, μηδὲν εἴρηκας κακόν;
Τρ. ὁ μῦθος, ὦ παῖ, κοινὸς οὐδαμῶς ὄδε.
Ιπ. τά τοι κάλ' ἐν πολλοῖσι κάλλιον λέγειν.
Τρ. ὦ τέκνον, ὄρκους μηδαμῶς ἀτιμάσῃς.
Ιπ. ἢ γλῶσσ' ὁμώμοχ', ἢ δὲ φρήν ἀνώμοτος.
Τρ. ὦ παῖ, τί δράσεις; σοὺς φίλους διεργάσῃ;
Ιπ. ἀπέπτυσ' οὐδεὶς ἄδικός ἐστί μοι φίλος.
Τρ. σύγγνωθ' ἁμαρτεῖν εἰκὸς ἀνθρώπους, τέκνον.*

*Ιπ. ὦ Ζεῦ, τί δὴ κίβδηλον ἀνθρώποις κακὸν
γυναῖκας ἐς φῶς ἡλίου κατώικισας;
εἰ γὰρ βρότειον ἤθελες σπεῖραι γένος,
οὐκ ἐκ γυναικῶν χρῆν παρασχέσθαι τόδε,
ἀλλ' ἀντιθέοντας σοῖσιν ἐν ναοῖς βροτοῦς
ἢ χαλκὸν ἢ σίδηρον ἢ χρυσοῦ βάρος
παίδων πρίασθαι σπέρμα του τιμήματος,
τῆς ἀζίας ἕκαστον, ἐν δὲ δώμασιν
ναίειν ἐλευθέροισι θηλειῶν ἄτερ.
[νῦν δ' ἐς δόμους μὲν πρῶτον ἄξεσθαι κακὸν
μέλλοντες ὄλβον δωμάτων ἐκτίνομεν.]
τούτῳ δὲ δήλον ὡς γυνὴ κακὸν μέγα
προσθεῖς γὰρ ὁ σπείρας τε καὶ θρέψας πατήρ
φερνὰς ἀπώικισ', ὡς ἀπαλλαχθῆι κακοῦ.
ὁ δ' αὖ λαβὼν ἀτηρὸν ἐς δόμους φυτὸν
γέγηθε κόσμον προστιθεῖς ἀγάλματι
καλὸν κακίστῳ καὶ πέπλοισιν ἐκπονεῖ
δύστηνος, ὄλβον δωμάτων ὑπεξελών.
[ἔχει δ' ἀνάγκην ὥστε κηδεύσας καλῶς
γαμβροῖσι χαίρων σώιζεται πικρὸν λέχος,
ἢ χρηστὰ λέκτρα πενθεροῦς δ' ἀνωφελεῖς
λαβὼν πιέζει τάγαθῶι τὸ δυστυχές.]
ῥᾷστον δ' ὅτῳ τὸ μηδὲν ἀλλ' ἀνωφελῆς
εὐηθίαί κατ' οἶκον ἴδρυται γυνή.
σοφὴν δὲ μισῶ μὴ γὰρ ἐν γ' ἔμοῖς δόμοις
εἶη φρονοῦσα πλείον' ἢ γυναῖκα χρή.*

τὸ γὰρ κακοῦργον μᾶλλον ἐντίκτει Κύπρις
 ἐν ταῖς σοφαῖσιν ἢ δ' ἀμήχανος γυνὴ
 γνώμη βραχεῖαι μωρίαν ἀφηρέθη.
 χρῆν δ' ἐς γυναῖκα πρόσπολον μὲν οὐ περᾶν,
 ἄφθογγα δ' αὐταῖς συγκατοικίζειν δάκη
 θηρῶν, ἴν' εἶχον μήτε προσφωνεῖν τινα
 μήτ' ἐξ ἐκείνων φθέγμα δέξασθαι πάλιν.
 νῦν δ' ἴαι μὲν ἔνδον δρῶσιν αἰ κακαὶ ἴ κακὰ
 βουλευματ', ἔξω δ' ἐκφέρουσι πρόσπολοι.
 ὡς καὶ σύ γ' ἡμῖν πατρός, ὃ κακὸν κάρα,
 λέκτρων ἀθήκτων ἦλθες ἐς συναλλαγὰς
 ἀγῶ ῥυτοῖς νασμοῖσιν ἐξομόρξομαι
 ἐς ὅτα κλύζων. πῶς ἂν οὖν εἶην κακός,
 ὃς οὐδ' ἀκούσας τοιάδ' ἀγνεύειν δοκῶ;
 εὖ δ' ἴσθι, τοῦμόν σ' εὐσεβὲς σάιζει, γύναι
 εἰ μὴ γὰρ ὄρκους θεῶν ἄφαρκτος ἠρέθην,
 οὐκ ἂν ποτ' ἔσχον μὴ οὐ τάδ' ἐξειπεῖν πατρί.
 νῦν δ' ἐκ δόμων μὲν, ἔστ' ἂν ἐκδημῆι χθονὸς
 Θησεύς, ἄπειμι, σῖγα δ' ἔξομεν στόμα
 θεάσομαι δὲ σὺν πατρός μολῶν ποδὶ
 πῶς νιν προσόψημι, καὶ σὺ καὶ δέσποινα σή.
 [τῆς σῆς δὲ τόλμης εἶσομαι γεγευμένος.]
 ὄλοισθε. μισῶν δ' οὐ ποτ' ἐμπλησθήσομαι
 γυναῖκας, οὐδ' εἴ φησί τίς μ' αἰεὶ λέγειν
 αἰεὶ γὰρ οὖν πῶς εἶσι κάκεῖναι κακαί.
 ἢ νῦν τις αὐτὰς σωφρονεῖν διδαξάτω
 ἢ κάμ' ἐάτω ταῖσδ' ἐπεμβαίνειν αἰεὶ.»

«ΠΠ. Αχ μάνα Γης και Ἡλίου φωτοξάνοιγμα!

Τί πράματα έχω ακούσει που δε λέγονται!

ΤΡΟ. Σώπα, μη μας ακούσουνε, παιδί μου!

ΠΠ. Πώς να σωπάσω μ' όσα μού ξεστόμισες;

ΤΡΟ. Σ' εξορκίζω στ' ωραίο δεξί σου χέρι!

ΠΠ. Μακριά τα χέρια. Μη μ' αγγίζεις, λέω!

ΤΡΟ. Λυπήσου με! Στα γόνατά σου πέφτω!

ΠΠ. Και γιατί; Καθώς λες, δεν είπες τίποτα!

ΤΡΟ. Τέτοιες κουβέντες δεν κοινολογιούνται!

ΠΠ. Μα τα καλά τα λόγια σ' όλους λέγονται.

ΤΡΟ. Παιδί μου, μην πατάς τον όρκο που ἴκανες.

ΠΠ. Ορκίστ' η γλώσσα, μα η ψυχή μου ανόρκιστη!

ΤΡΟ. Τους φίλους σου μην καταστρέψεις, γιε μου.

ΠΠ. Κανένα φίλον άδικο δεν έχω.

ΤΡΟ. Συχώρα! Φυσικό να σφάλλουν οι άνθρωποι.

ΠΠ. Ω Δία, γιατί στου Ηλιού το φως να φέρεις
 τις γυναίκες, τα δολερά τα πλάσματα,

των αντρώνε τον όλεθρο; Αν να σπείρεις
το ανθρώπινο το γένος εβουλήθης,
δεν έπρεπε να το γεννάει γυναίκα,
μα δίνοντας καθέννας στους ναούς σου
γιά μάλαμα γιά σίδερο γιά χάλκωμα,
το σπόρο των παιδιών του ν' αγοράζει
ανάλογα μ' ό,τι πληρώνει — κι έτσι
στο σπιτικό του λεύτερος να ζει,
με δίχως θηλυκά. Δε θέλει ρώτημα
πως η γυναίκα είναι κακό μεγάλο:
ο γονιός τη γεννάει, τη μεγαλώνει
κι ύστερα δίνει προίκα να την διώξει,
να γλιτώσει. Κι αυτός που την παίρνει
φύτρα κακιά στο σπιτικό του βάζει,
την ομορφοστολίζει να τη χαίρεται,
ξοδιάζοντας όλο το βιος του ο μαύρος.
Κάλλιο κουτή γυναίκα να σου λάχει,
που δεν μπορεί να βλάψει από αμυαλιά.
Μισώ τις ζύπνιες! Δεν τις θέλω σπίτι μου,
σαν έχουνε μυαλό παραπανίσιο.
Σ' αυτωνώνε τη σκέψη μπάζ' η Κύπρη
τα πιο κακούργα σκέδια. Μα οι κουτές
από μυαλό λειψό, δεν κάνουν τρέλες.
Μηδέ θα πρέπει να 'χουν οι γυναίκες
βάγιες παρά μ' αγρίμια δαγκανιάρικα
κι άγλωσσα να συζούνε: μάλιστα αυτές
να τους μιλούν και μάλιστα αυτά να κραίνουν.
Τώρα οι κακές γυναίκες μες στο δώμα
σοφίζονται τα πονηρά τους έργα
κι όξω τα βγάζ' η μπιστεμένη δούλα.
Τώρα εσύ, κακοκέφαλη γυναίκα,
τόλμησες να μου κάνεις προξενιά,
να μολύνω το πατρικό κρεβάτι;
Με βρυσίσιο νεράκι θα ξεπλύνω
τ' αυτιά μου, για να βγάλω τη βρομιά!
Πώς θα 'κανα τέτοι' ατιμία εγώ,
που μόνο ακούγοντάς την αμαρταίνω;
Μάθε, γυναίκα, η θεοσέβειά μου
σ' έσωσεν. Αν δε μ' είχες δέσει με όρκο,
όλα θα τα μαρτύρα στον πατέρα μου.
Τώρα λείπει ο Θησέας, γι' αυτό κι εγώ
θα φύγω από το σπίτι με το στόμα
βουλωμένο. Μα σαν γυρίσω πίσω,
με τον πατέρ' αντάμα, θε να ιδώ
τί μάτια θα σηκώσετε και συ
κι η αφέντισσά σου πάνου στον πατέρα!

Τη δικιά σου ζετσιπωσιά την έμαθα!
Να χαθείτε, ποτές δε θα χορτάσω
να σας μισώ, γυναίκες, κι ας βαλτούνε
να μ' εμποδίσουν όλοι να το λέω!
Γιατί οι γυναίκες πάντα είναι κακές!
Γιά πρέπει κάποιος να τις σωφρονίσει
γιά αφήστε με κι εμένα ναν τις μάχομαι!»

(Ευριπίδου «Ιππόλυτος», στ.601-668, Μετάφραση Κ.Βάρναλης)

Ο Ευριπίδης γενικότερα, εφιστά πολλές φορές την προσοχή σε συγκεκριμένες **σοφιστικές ανησυχίες** στους δραματικούς του λόγους. Ειδικότερα, οι λέξεις «αιδώς» και «σοφροσύνη» που επαναλαμβάνονται στις σοφιστικές συζητήσεις της αρετής αναφέρονται στο συγκεκριμένο έργο. Ο Ιππόλυτος χρησιμοποιεί τη λέξη «σοφροσύνη» εννοώντας την αγνή του φύση και τη λέξη «αιδώς» για να εκφράσει το σεβασμό του στην Άρτεμη, που είναι η θεά της αγνότητας. Ακόμη, η λέξη «σεμνός» χρησιμοποιείται από τον Ιππόλυτο με την έννοια της περιφρόνησης και της υπεροψίας ως μια – επικίνδυνη- στάση απέναντι στην Αφροδίτη (στίχος 93). Για την ίδια λέξη λίγο αργότερα γίνεται λόγος μέσα στο έργο, πως θα πρέπει να χρησιμοποιείται μόνο για τους θεούς και όχι για τους θνητούς, όπως τη χρησιμοποιεί ο Ιππόλυτος για τον εαυτό του (στίχος 1364). Έπειτα, ο Θησέας τη συγκεκριμένη λέξη τη χρησιμοποιεί χλευαστικά απέναντι στον Ιππόλυτο χαρακτηρίζοντας τη συμπεριφορά του αποκλίνουσα από την ανθρώπινη αρετή (στίχος 1064). Αυτή η διφορούμενη και αντιφατική χρήση των λέξεων σεμνός και σώφρων μας θυμίζει τις γνωστές αντιπαραθέσεις του Πρόδικου και άλλων σοφιστών σε συζητήσεις σχετικά με την αρετή.⁶⁵

Εν κατακλείδι, η συμπεριφορά του Ιππόλυτου, ο οποίος αποστρέφεται τον έρωτα, δραματοποιεί την αποτυχημένη μετάβαση ενός εφήβου στην ωριμότητα ένα ζήτημα που ήταν ύψιστης σπουδαιότητας στην αθηναϊκή ζωή του 5^{ου} αιώνα. Από την άλλη, η τροφός με τα λόγια και τις πράξεις της οδηγεί τελικά τον Ιππόλυτο και τη Φαίδρα στη καταστροφή. Η μέθοδός της οδηγεί και τους δυο στο θάνατο αν και προσπαθεί για το αντίθετο. Μας θυμίζει λοιπόν η τροφός μια δασκάλα που με λανθασμένες μεθόδους οδηγεί τους μαθητές της στο λάθος δρόμο.

---

⁶⁵ Conacher 1998, 33-34

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συνοψίζοντας αυτή την έρευνα, διαπιστώνουμε πως η αρχαία ελληνική εκπαίδευση αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού και οδηγεί τον άνθρωπο στο ύψιστο επίπεδο γνώσης και ήθους. Ήδη από την εποχή του Ομήρου αλλά και προγενέστερα είτε προφορικά, είτε γραπτά η παιδεία και η εκπαίδευση απέκτησε μέγιστη σημασία στο ανθρώπινο είδος και επηρέασε τη λογοτεχνία και πάσα μορφή τέχνης. Η κάτοψη της παιδείας πάλι στην τραγωδία της κλασικής εποχής είναι ολοφάνερη. Ειδικότερα το πρόβλημα που ταλάνισε περισσότερο τους αθηναίους πολίτες τότε, ήταν η εμφάνιση της σοφιστικής και αυτό φαίνεται καθαρά στο δράμα, ιδίως στις δυο τραγωδίες που αναλύθηκαν στην παρούσα εργασία.

Τα μέγιστα έργα του ελληνισμού επίσης είναι μνημεία μιας πολιτείας της οποίας ο αγώνας αναπτύσσεται στην ανάπτυξη από του ηρωικού κόσμου των ποιημάτων του Ομήρου μέχρι την αυθεντική πολιτεία των αρχόντων-σοφών του Πλάτωνος. Έτσι και ο ανθρωπισμός του μέλλοντος οφείλει να είναι προσανατολισμένος στην αρχαία ελληνική παιδαγωγική, δηλαδή στο ότι η ανθρωπότητα είναι συνημμένη στην ανθρώπινη ιδιότητα ως πολιτικού όντος και συνδέεται με την κοινότητα. Την ύψιστη ηγεσία του έθνους αποτελούν η ελληνική τριάδα, ο ποιητής ο πολιτικός και ο σοφός.

Ακόμη μέσα από αυτή την ανάλυση, μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο λόγος της τραγωδίας είναι πολύσημος. Ο ποιητής εμβάλλει σκόπιμα ή αποστάζει πολλές σημασίες στο λόγο, την αποκρυπτογράφηση των οποίων καλούνται να πραγματοποιήσουν οι θεατές και οι μετέπειτα αναγνώστες. Είναι ενδιαφέρουσα η εμβάθυνση στο κείμενο της τραγωδίας, διότι μπορούμε να κατανοήσουμε τον τρόπο σκέψης, τις συνήθειες και τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας ακόμα και με συνειρμικές υποθέσεις που στηρίζονται απόλυτα στο λόγο των τραγικών ποιητών. Η τραγωδία από μόνη της αποτελεί μια διδασκαλία στους πολίτες εκείνης της εποχής αλλά και σε όλη την ανθρωπότητα κατά τη διάρκεια όλων αυτών των αιώνων έως και σήμερα, διότι προβάλλει ηθικές αξίες και παραδείγματα προς μίμηση και προς αποφυγή. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι περιλαμβάνεται στο πρόγραμμα διδασκαλίας των σχολείων.

Όσον αφορά τη μέθοδο της εκπαίδευσης που κυριολεκτικά ταλανίζει την ανθρωπότητα παραπάνω από 2.500 χρόνια και παίζει το μεγαλύτερο ρόλο απέναντι στο παιδί, ότι έχει να κάνει με τη διδασκαλία από τη λογοτεχνία μέχρι τη τέχνη εξαρτάται σαφέστατα από την ανθρώπινη κατάσταση, το ιστορικό πλαίσιο και τη χρονική στιγμή που θα πραγματοποιηθεί. Κάθε διδασκαλία παίρνει νόημα και μέτρο από το ποιος είναι αυτός που μαθαίνει, ποιος είναι αυτός διδάσκει, σε ποιες συνθήκες συντελείται και κυρίως ποιος μιλά γι' αυτήν. Μπορεί οι σοφιστές εκείνη την εποχή να αποδοκιμάστηκαν αλλά χάρη σε αυτούς εξελίχθηκε η φιλοσοφική επιστήμη όπως και η ρητορεία- η δικηγορία όπως λέμε σήμερα και σίγουρα πήρε άλλη διάσταση το όνομα της δικαιοσύνης.

Η παιδεία λοιπόν, η εκπαίδευση, η αγωγή και η διδασκαλία έννοιες τόσο συναφείς μεταξύ τους και τόσο σημαντικές, γεννήθηκαν στην αρχαία Ελλάδα και παραμένουν μέχρι σήμερα ως βάσεις του ελληνικού μας πολιτισμού και ως τρόποι που μπορούν να μεταλλάξουν ολόκληρη την ανθρωπότητα και να επηρεάσουν τα λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά έργα, να μεταδώσουν αξίες και ήθη και να δημιουργήσουν έναν καλύτερο κόσμο που θα βρίθει από αρετές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Έλληνες Συγγραφείς

- ❖ Βάρναλης, Κ. 1998. *Ευριπίδης Ιππόλυτος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- ❖ Βουρβέρη, Κ. 1963. *Ο Φιλοκτήτης του Σοφοκλέους-Ανθρωπιστική ερμηνεία της τραγωδίας*. Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία
- ❖ Καζάζης, Ι. 2000. *Λυρική ποίηση, Ο αρχαίος λυρισμός ως μουσική παιδεία*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας

- ❖ Καρζής, Θ. 1997. *Η παιδεία στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Φιλιππότη
- ❖ Κυρτάτας, Δ.-Μπάλλα, Χ. 1999. *Η Μετάδοση της γνώσης στην Αρχαιότητα*. Αθήνα: Ε.Μ.Ε.Α.
- ❖ Μαρκαντωνάτος, Γ. 2004. *Σοφοκλέους Φιλοκτήτης*. Αθήνα: Gutenberg
- ❖ Μαρκαντωνάτος, Α.-Τσαγγάλης, Χ. 2008. *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία-Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg
- ❖ Μοσκόβης, Β. 1989. *Αριστοτέλους Πολιτικά*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη
- ❖ Μπαλτάς, Α. 1992. *Σοφοκλέους Φιλοκτήτης*. Παπαδήμα
- ❖ Μπεζαντάκος, Ν. 2004. *Το Αφηγηματικό Μοντέλο του Greimas και οι τραγωδίες του Ευριπίδη*. Αθήνα: Καρδαμίτσα
- ❖ Περυσινάκης, Ι. 1995. *Ο Φιλοκτήτης τοῦ Σοφοκλή: μιὰ διαχρονικὴ καὶ συγχρονικὴ ἀνάγνωση. (Μορφές της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας)*. Ιωάννινα: Ίδρυμα Κ. Κατσάρη
- ❖ Πολυλάς, Ι. 2000. *Ομήρου Ιλιάδα*. Αθήνα: Διαχρονικές Εκδόσεις
- ❖ Πουλής, Κ. 2003. *Χαρακτήρες και θέματα στον Σοφοκλή*. Αθήνα: Διδακτορική διατριβή
- ❖ Πυργιωτάκης, Ι. 2009. *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά γράμματα
- ❖ Σκουτερόπουλος, Μ. 1991. *Η Αρχαία Σοφιστική. Τα σωζόμενα αποσπάσματα*. Αθήνα: Γνώση
- ❖ Φράγκου, Μ. 2003. *Σαπφώ. Η θνητή Μούσα*. Αθήνα: Σαββάλας
- ❖ Χαραλαμπίκης, Χ. 2014. *Χρηστικό Λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών

Ξένοι συγγραφείς

- ❖ Andrewes, A. 1999. *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- ❖ Bowra, C. 1997. *Αρχαία Ελληνική Λυρική Ποίηση*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- ❖ Conacher, D. 1998. *Euripides and the Sophists*. London: Duckworth
- ❖ Flaceliere, R. 2005 *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Παπαδήμα
- ❖ Friedell, E. 1994 *Πολιτιστική Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας/Μύθος και πραγματικότητα της προχριστιανικής ψυχής*. Αθήνα: Πορεία
- ❖ Goldhill, S. 1990. *The great Dionysia and Civic Ideology*. Cambridge: Cambridge University Press
- ❖ Guthrie, W. 1971. *Socrates*. Cambridge: Cambridge University Press
- ❖ Hose, M. 2011. *Ευριπίδης. Ο ποιητής των παθών*. Αθήνα: Καρδαμίτσα
- ❖ Jaeger, W. 1968. *Παιδεία/Η Μόρφωσις του Έλληνα Ανθρώπου*. Αθήνα: Τυπο-τεχνική

- ❖ Kennedy, G. 2009. *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*. Αθήνα: Παπαδήμα
- ❖ Κρουαζέ, Μ. 1900. *Ο Πολιτισμός της Αρχαίας Ελλάδος*. Αθήνα: Γκοβοστη
- ❖ Legras, B. 2005 *Πολιτισμός και εκπαίδευση στον ελληνικό κόσμο (8^{ος} αιώνας π.Χ.-4^{ος} αιώνας π.Χ.)*. Αθήνα: Κριτική
- ❖ Lesky, A. 2007. *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων-Απο τη γένεση του είδους ως τον Σοφοκλή*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- ❖ Lesky, A. 2007. *Η τραγική ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων-Ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- ❖ Macdowell, D. 2009. *Το δίκαιο στην Αθήνα των Κλασικών Χρόνων*. Αθήνα: Παπαδήμα
- ❖ Maffre, J. 1988. *Η Ζωή Στην Κλασική Ελλάδα*. Αθήνα: Δαίδαλος/Ι. Ζαχαρόπουλος
- ❖ Mosse, C. 2010. *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας(2.000-31 π.Χ.)*. Αθήνα: Παπαδήμα
- ❖ Nesserlath, H. 2005. *Εισαγωγή στην αρχαιογνωσία*. Αθήνα: Παπαδήμα
- ❖ Said, S. Trede, M. Le Boulluec, A. 2001. *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Παπαζήση